

Krizin Doruğunda Büyük Sermayenin Siyasal Rejim Tartışmaları: Çatışmadan Uzlaşuya (1991-1995)

Hande Beyza Doğdu, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi

ORCID: 0000-0002-7204-5211

E-Posta: beyzadogdu1996@gmail.com

Öz

Türkiye’de 1991 genel seçimleri ile başlayan ve sonraki on yılı kapsayan sürecin, hiçbir sınıfsal ve siyasal aktörün beklentisinin tamamlanamadığı; karmaşık olaylar silsilesinin yarattığı tozun ve dumanın içerisinde herkes için öngörülebilirliğin yok olduğu bir dönemi temsil ettiğini savunmak yanlış olmayacaktır. Bu manzarada toplumsal rıza zeminini eritecek bir ekonomik kriz belirleyici olurken bu krizden bağımsız düşünölemeyecek siyasi kriz söz konusu manzarada diğer önemli belirleyici olacaktır. Vurgulanan ekonomik ve siyasi kriz 90’ları biçimlendiren bir hegemonya krizinin gelişimine denk düşerken bu hegemonya krizinin büyük sermaye tarafından aşılma çabaları döneme yön verecektir. Siyasal rejim tartışmaları tam da bu çabanın cisimleşmiş halidir.

Türkiye’de büyük sermayenin siyasal rejime dair kurduğu tahayyülün kökleri her ne kadar 70’ler gibi görece eski bir döneme dayanıyor olsa da bu arayışın somutlaşması bağlamında 90’lar önemli bir eşiktir. Neoliberal dönüşüm deneyiminin 24 Ocak Kararları’nın inşa ettiği süreklilikten kopuş yaşayarak tıkanacağı 1980’lerin ikinci yarısı bu eşğin belirginleşmesinde oynadığı rol bağlamında önem taşıırken bu süreçten büyük sermayenin edindiği deneyim ve buna bağlı olarak öngördüğü çözümler 90’lara dair beklentilerini şekillendirmiştir. En basit şekilde neoliberal dönüşüm sürecini tamamlamayı amaçlayan kurumsal yapılanma ve reformları temsil eden bu beklentilerin siyasal iktidarlar tarafından 90’lar içerisinde gerçekleştirilmesi özellikle dönemin karakterini oluşturacak olan siyasi krizin de belirginleşmesiyle birlikte olanaksızlaşacaktır. Öte yandan karşı karşıya kalınan bu süreç, sistemin sorgulanmasına kapı aralayan; bu doğrultuda salt neoliberal stratejinin yarım kalmışlığını değil bütünüyle parçalanmasını da içerebilecek bir olasılığı mümkün hale getirecektir. Bütün bu denklem büyük sermayenin, 1990’ların ikinci yarısına gelindiğinde, gelişen tıkanıklığın yok edilmesi için odağını siyasal rejime çevirmesinde belirleyici olacaktır. Tartışılan ve gündemi belirleyen önerilerinin bütünü, en nihayetinde, ihtiyaç duyulan bir ‘güçlü yürütme’ ile piyasa disiplinine tabi devlet yapısı ve aşağıdakilerin öfkesini rızaya devşirmede işlevsel olacak çoğulcu uzlaşma kanalları isteği etrafında şekillenecektir. Belirtmek gerekir ki bu sonuca bağlanacak olan bütün tartışma süreci; çözüm yolları, müdahale yöntemleri gibi hususlarda büyük sermayenin kendi içerisinde ayrışmalara sahne

olacaktır. Nitekim bu çalışmanın amacı da, krizin doruğa ulaşacağı dönemde büyük sermayenin geleceği karar aşamasında izleyeceği yol hakkında kendi içerisinde yaşanacak olan çatışmaları açığa çıkarmaktır. Söz konusu çatışmaların bir önceki dönemde belirginleşmekle birlikte uluslararası kapitalizme eklemlenme sürecinde yoğunlaşan çelişkilerin iz düşümü olduğu savunulacaktır. Bütün bu anlatı çerçevesinde ağırlıklı olarak TÜSİAD'a (Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği) ait raporlara, dergilere ve vurgulanan dönemleri içeren gazete arşivine başvurulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Büyük Sermaye, TÜSİAD, Neoliberal Dönüşüm, Hegemonya Krizi, Siyasal Rejim.

Political Regime Debates of Big Bourgeoisie at the Peak of the Crisis: From Conflict to Consensus (1991-1995)

Abstract

It would not be inaccurate to argue that the ten-year period that started with the 1991 general elections in Turkey represents a period in which no class and political actor's expectations could be fulfilled; a period in which predictability disappeared for everyone in the uncertainty by complex series of events. While an economic crisis that undermined the foundations of social consent was a key factor, a concurrent political crisis —closely tied to the economic one— also played a significant role. While the emphasised economic and political crisis coincides with a broader crisis of hegemony that shaped the 1990s. Efforts by the big bourgeoisie to overcome this hegemony crisis significantly influenced the period, with debates over the political regime serving as a central manifestation of this effort.

Although the origins of big bourgeoisie's imagination of the political regime in Turkey can be traced back to a relatively old period such as the 1970s, the 1990s marked an important threshold in terms of the concretisation of this quest. The second half of the 1980s, during which the continuity established by the January 24 Decisions was disrupted and the neoliberal transformation stalled, played a pivotal role in shaping this turning point. The experience gained by the big bourgeoisie during this process —and the solutions it envisaged in response— informed its expectations for the 1990s. In its most basic form, which represent institutional structuring and reforms aiming to complete the neoliberal transformation process, proved unfeasible to implement amid the political powers in the 90s, especially with the political crisis that characterised the period. However, this process also opened the door to a broader questioning of the system, raising the possibility not only of an incomplete neoliberal project but of its total disintegration. This dynamic became decisive in the second half of the 1990s, when the big bourgeoisie

shifted its focus to the political regime in order to overcome the emerging deadlock. Its proposals, widely debated and central to the public agenda-, revolved around the need for a “strong executive,” a state apparatus subject to market discipline, and pluralistic channels of consensus capable of transforming grassroots dissent into consent. It should be noted that this entire process revealed internal divisions within the big bourgeoisie regarding both solutions and modes of intervention. As a matter of fact, the aim of this study is to explore the conflicts that emerged within big bourgeoisie the path it may follow in the future decision-making phase. It will be argued that these conflicts reflect deeper contradictions inherent in Turkey’s integration into international capitalism, despite having become visible in the 1990s. Within this framework, TUSIAD’s (Turkish Industry and Business Association) reports, journals and newspaper archives covering the period emphasised will be analyzed.

Keywords: Big Bourgeoisie, TUSIAD, Neoliberal Transformation, Hegemony Crisis, Political Regime.

Giriş

Türkiye’de 24 Ocak Kararları’nın kapı araladığı ve 1980 darbesinin aralanan bu kapıyı ardına dek açtığı neoliberal dönüşüm deneyimi, emeğe karşı sermayenin gücünü tahkim eden ve bu çerçevede hakim sınıf içerisinde özellikle büyük sermaye lehine ‘fırsatlar’ yaratan yeni bir dönemin belirleyicisi olmuştur. Geçiş döneminde askeri bürokrasi, sivil yönetim döneminde de neoliberal yönetici bürokrasi üzerinde yükselen neoliberal ekonomik büyüme stratejisi etrafında, Poulantzas’ın (2001) ‘otoriter devletçilik’ kavramsallaştırmasına¹ denk düşecek bir biçimde şekillenecek devlet aygıtı vurgulanan dönüşümün gerçekleşmesinde başat aktör olurken (Akça, 2018: 31); 1980’lerin ikinci yarısı bu dönüşüm sürecinin sürekliliğini kesintiye uğratacak bir kırılmayı temsil etmektedir. Zira 90’lara uzanan bu süreç, Türkiye’de neoliberal stratejinin yönünü kaybetmesine neden olacak gelişmelere sahne olacaktır. Bu süreçte açığa çıkacak kriz dinamikleri, neoliberal dönüşüm sürecini tamamlayacak kurumsal yapılanmanın ve reformların hayata geçirilmesine yönelik içerdiği engelleyici rol açısından oldukça önemlidir. Bir başka deyişle, 1994 ekonomi krizine uzanacak sürecin tetikleyicisi olarak bu dönem “Özal’ın kurduğu sistemin zaten zayıf olan toplumsal rıza zeminini eritmesi” (Bekmen, 2018: 78) ile neoliberal dönüşüm sürecini kesintiye uğrattırırken ilerleyen aşamada bu krizden bağımsız düşünülemez bir siyasi krizin gelişimi de neoliberal stratejinin yeniden etkin kılınmasını bir belirsizliğe sürükleyecektir. Bu belirsizliğe karşı dönem içerisinde rahatsızlığı giderek artacak olan başat aktör şüphesiz büyük sermayedir. Nitekim dönemin TUSIAD Başkanı Halis Komili’nin

(1994: 15) bir yazısında yer verdiği şu ifadeler 90'ların ortasına gelindiğinde, Türkiye'de neoliberal dönüşüm sürecinin büyük sermayenin gözünde aldığı hal için oldukça açıklayıcıdır:

Oysa 1980'lerdeki reform hareketleriyle önemli gelişmeler sağlanabilmişti: Dış ticaret serbestleştirilmiş, dünya piyasalarında rekabet gücü kazanılmaya başlanmıştı. Yeni pazarlar açılmasında, Avrupa ile Gümrük Birliği'ne giden yolda önemli mesafeler katedilmişti. Yabancı sermaye girişleri kolaylaştırılmış, reformların gerektirdiği yasal ve bürokratik düzeltmeler gerçekleştirilmişti. Ancak, bu reformların bir sıçrama tahtası olarak kullanılması ve gerçekleştirilen değişikliklerin kurumsallaşmanın sağlanması ve eğitim reformu gibi bazı toplumsal reformlarla desteklenerek, değişimin ülkenin tüm hücrelerine yayılmasının sağlanması gerekiyordu. Bunun yerine, iç politikanın kısır alanına kapatılarak, önce reform hareketinden koparıldık, ardından da gündemimiz kısa vadeye, hatta çok kısa vadeye endeksledi. (Komili, 1994: 15)

Bu ifadeler, sürecin gidişatına dair büyük sermayenin duyduğu memnuniyetsizliği ve umutsuzluğu yansıtmaları açısından açıklayıcı olduğu kadar dönem içerisinde Türkiye'de büyük sermaye eliyle örgütlenecek siyasal rejim tartışmalarının kaynağını sergilemesi açısından da kayda değer bir öneme sahiptir. Zira yukarıda vurgulanan ekonomik ve siyasi kriz, 90'ları biçimlendiren bir hegemonya krizinin gelişimine denk düşerken bu hegemonya krizinin büyük sermaye tarafından aşılma çabaları söz konusu döneme yön verecektir. Siyasal rejim tartışmaları tam da bu çabanın tezahür etmiş halidir.

24 Ocak Kararları'nın inşa ettiği süreklilikten kopuş yaşayarak rayından çıkacak olan neoliberal dönüşüm sürecinin tıkanacağı 1980'lerin ikinci yarısı, bu dönüşümün tamamlanarak yerleşikleştirilmesi bağlamında kurumsal yapılanmanın ve reformların aciliyetinin ne kadar önemli olduğunu yansıtmaları açısından büyük sermaye için deneyimlerle dolu bir süreç olmuştur. Bu ifadeyi açmak gerekirse, ekonomide gelişen olumsuz tabloya eklenecek siyasal ve toplumsal gelişmeler bu süreçte neoliberal yapının katı sınırlarını siyasal rasyonalite lehine görece yumuşatırken Türkiye'de neoliberal dönüşümün kurumsal olarak tamamlanması hedefi de büyük sermayenin beklentilerini karşılıksız bırakır şekilde söz konusu süreç için gündemde görürlüğünü kaybedecektir. Büyük sermayenin 90'lara gelindiğinde yeni bir siyasal iktidara destek vermesinde rol oynayacak sebeplerden biri olan bu gelişme doğrultusunda bir sonraki döneme devredecek söz konusu beklentilerin karşılanması, 90'ların ilk yarısında ise özellikle dönemin

karakterini oluşturacak olan ikinci siyasi krizin de belirginleşmesiyle birlikte neredeyse imkansızlaşacaktır. Zira siyasi alanda belirleyici olan sınıfsal ve kimliksel tartişma dinamiklerine yanıt verecek politika üretiminden uzak durulması ve ‘devlet-siyaset-paramiliter güçler’ üçgeni etrafında açığa çıkan skandallar; dönemin siyasi partilerinin tek başlarına geniş bir sosyal tabanın rızasını üreterek neoliberal stratejiye yeniden işlerlik kazandıracak, istikrarlı bir siyasi hegemonya oluşturmalarını olanaksız hale getirecektir. Bu durum neoliberal dönüşüm sürecini yeniden etkin kılacak ve ilerletecek bir yol haritasının hayata geçirilmesi için ihtiyaç duyulan bir toplumsal desteğin edinilmesi önünde şüphesiz önemli bir bariyer olacaktır. Öte yandan karşı karşıya kalınan bu süreç, sistemin sorgulanmasına kapı aralayan; bu doğrultuda salt neoliberal stratejinin yarım kalmışlığını değil bütünüyle parçalanması ihtimalini de güçlendirecek bir ‘tehlike’ye evrilmeye yüz tutacaktır. Bütün bu denklem büyük sermayenin, 1990’ların ortasına uzanan süreçte, gelişen tıkanıklığın yok edilmesi için arayışa girmesinde belirleyici olacaktır. Bu anlamda 1995 önemli bir kırılmadır. Zira bu tarih, hegemonya krizinin doruğa ulaşacağı ve buna bağılı olarak büyük sermayenin izlenecek yolda bir karar aşamasına geldiğı kritik anı tanımlar. Burada söz konusu tablo doğrultusunda sistemde gelişen tıkanıklığın giderilebilmesi için ilerleyen süreçte siyasi rejimde bir dönüşüm öngörecektir büyük sermayenin kendi içerisinde söz konusu yöntem üzerine ayrışmaların hakim olduğunu vurgulamak gerekir. Nitekim bu çalışmanın amacı da, krizin doruğa ulaşacağı dönemde büyük sermayenin geleceğı karar aşamasında izleyeceğı yol hakkında kendi içerisinde yaşanacak olan bu çatışmalara odaklanarak görünür kılmaktır. Bu amaç doğrultusunda ilk olarak birinci bölümde vurgulanan kırılmaya gelene dek söz konusu krizin arka planı hakkında genel bir bakış sunulacaktır. Belirtmek gerekir ki ‘hegemonya krizi’ kavramı için Poulantzas’ın tanımı esas alınacaktır. Ekonomik krizlerin kendini siyasi krize dönüştürdüğü durumlar için Gramsci’nin ‘hegemonya krizi’ kavramını (ya da ‘yapısal kriz’) öneren Poulantzas (2010: 411), bu kavramı özetle toplumsal ilişkilerin bütününe çevreleyen kriz durumlarını tanımlamak için kullanır. Toplumsal sınıfların kendini temsil eden siyasi partilerle kopuşunu ve temsil edenlerle temsil edilenler arasındaki çatışmayı ifade eden ‘temsil krizi’, ileride de vurgulanacağı gibi, hegemonya krizini tanımlayan unsurlardan biri olurken; Gramsci’ye (2000) göre yöneten sınıfın liderlik yapamadığı ve yalnızca zor aracılığıyla yönetebildiğı durumlar (yani kitlelerin var olan ideolojilerden kopması) hegemonya krizini işaret eder.

Çalışmanın ikinci bölümünde hegemonya krizinin doruğa ulaşacağı süreç ele alınırken bu süreçte temsil krizine işaret eden göstergelere dikkat

çekilecektir. Vurgulanan dönem özelinde büyük sermayenin siyasal rejim tartışmalarından azade olmayan bu göstergelerin incelenmesinin akabinde üçüncü bölümde bütün bu anlatı doğrultusunda büyük sermayenin geldiği yol ayrımı merkeze alınacak ve mevcut tablo doğrultusunda siyasal rejim tartışmalarına odaklanılacaktır.

Krizin Arka Planı

12 Eylül sonrası Türkiye’de sınıf hareketinin en kitlesel haliyle yeniden canlandığı bir atmosferde yapılan 1991 genel seçimlerinin ardından önemli bir toplumsal destekle kurulacak olan DYP-SHP koalisyonuna en çok umut bağlayacak sınıfsal aktörlerden biri büyük sermaye olacaktır. Zira 1980’lerin ikinci yarısından itibaren siyasal dinamiklerin birikim rejiminin üzerinde gittikçe büyüyen baskısından rahatsızlık duyan (TÜSİAD özelinde) büyük sermayenin gözünde yeni siyasal iktidar, hem bir önceki dönemin sonu itibariyle şekillenen popülist politikaların dönüşüme uğratılacağı hem de neoliberalleşmenin rayına oturtularak yeniden hız kazandırılacağı bir sürecin tetikleyicisi olmaya adaydır. Büyük sermayenin yeni siyasal iktidara yüklediği bu anlam çok geçmeden değerini yitirirken² neoliberal ajandanın yeniden ne zaman etkinlik kazanacağı ise 1990’ların ortasına uzanan süreçte belirsiz bir hal alacaktır. Bir başka deyişle, kısa bir süreci tanımlamasına karşın Türkiye tarihinin biri ekonomik diğeri siyasal olmak üzere iki büyük krize sahne olacak bu zaman dilimi bir önceki dönemin sonu itibariyle yönünü kaybeden neoliberalleşme sürecinin liberallerin 1990’ları ‘kayıp on yıl’ şeklinde nitelendirmesine neden olacak denli askıda kalmasında belirleyici olacaktır. Bu süreçte yakından bakmak gerekirse ilk olarak dönemin karakterini şekillendirecek hegemonya krizinin ekonomik boyutunu ve etrafında gelişen bazı tartışmaları ele almak yararlı olacaktır.

1994 ekonomik krize uzanan yolun başlangıcının, daha önce vurgulandığı gibi, 1980’lerin ikinci yarısında aranması gerektiğini söylemek mümkündür. Genel hatlarıyla ele almak gerekirse, iktidarının erken döneminde neoliberal dönüşüm sürecinin siyasal alandaki başarılı bir yürütücüsü olacak ANAP’ın yükselişi için 80’lerin son çeyreği bir kırılmayı temsil eder niteliktedir. Zira vurgulanan dönem, 1980 sonrası Türkiye’de şekillenen ihracata dayalı yeni birikim rejiminin ekonomik ve politik sınırlarına ulaştığı bir dönemdir (Boratav ve Yeldan, 2006: 422). Bu dönem bir yandan iktidarının ilk döneminde neredeyse bütününün desteğini alacağı ve farklı fraksiyonları arasındaki çelişkileri dengeleyebileceği burjuvazinin³, diğer yandan neoliberal dönüşümün yıkıcılığını en çok hisseden sınıfsal aktörlerin seslerinin üst üste yükselmesine tanık olacaktır. Eş zamanlı

olarak, önce neoliberal dönüşümle bir çeşit hesaplaşma olarak yükselecek ve neoliberal hegemonyayı kesintiye uğratabacak Bahar Eylemleri'nin⁴, sonra bu atmosferde yapılacak ve ANAP iktidarını büyük bir yenilgiye uğratabacak olan 1989 yerel seçimlerinin yarattığı baskı⁵; “neoliberal yapı içerisinde neo-popülist döneme geçiş” (Boratav, 2005: 175-176) için itici güç olacaktır. Yeni yapının kaybedenlerini temsil eden sınıfsal kesimlerin hegemonik projenin⁶ içerisinde tutulabilmesi vurgulanan geçişin temel motivasyonunu oluştururken bu hedefi gerçekleştirmek için söz konusu süreç itibariyle genişlemeci ekonomik rota izlenecektir (Waterbury, 1992). Belirtmek gerekir ki, bütün bu gelişmeler dış finansmana dayalı yeni bir birikim rejimine geçiş için zemin hazırlayacaktır. Zira genişlemeci politikanın finanse edilebilmesi adına bütçe dışı kaynakların kullanılması borç ve enflasyon sorununu derinleştirirken bu süreçte ihracat oranının düşüşe geçmesi⁷ gibi etkenler, yurt içinde harcamaların artmasını ve gelirlerin azalmasını destekleyerek 80'lerin sonuna gelindiğinde ihracata dayalı birikim rejiminin tıkanmasında ve kamu açığı sorununun biçimlenmesinde belirleyici olacaktır. Kamu açığının giderilmesine yönelik uygulamaya konulacak politikalar ise, dış finansmana dayalı yeni birikim rejimine geçilmesini öngörecektir ve bu doğrultuda Ağustos 1989'da sermaye hesabı serbestleştirilerek Türkiye ekonomisinin finansallaşmasının önündeki tüm engeller kaldırılacaktır. Dolayısıyla “hem dağılımsal etkileri hem de makroekonomik sonuçları açısından 1980 sonrası ekonomi politikalarının ikinci dönüm noktası olan bu gelişme” (Boratav ve Yeldan, 2006) doğrultusunda Türkiye'de büyüme, kısa vadeli sermaye akımına bağımlı kılınmıştır. Temelde kamu açığının para sermaye girişi ile finanse edilmesinin hedeflendiği, bu çerçevede de sıcak para biçimindeki kısa vadeli sermaye girişini özendiren ve devlet iç borçlanmasını hızlandıran yeni birikim rejimi, çok geçmeden ekonomik-finansal dengesizliğe yol açacaktır (Sönmez, 2009: 43). Zira sıcak para girişinin sağlanması için Türk Lirası'nın aşırı değerli ve faiz oranlarının yüksek tutulması gerekliliği, ilerleyen aşamalarda bu akışın kesintiye uğramaması için faiz oranlarının sürekli artırılmasına yol açacak ve bu çerçevede borçlanmanın daha pahalı hale gelmesi borç yükünün aşırı bir hale gelerek açığın daha çok artmasına neden olacaktır.

Burada bir parantez açmak gerekirse, yeni birikim rejiminin merkezinde Hazine'nin yurt içi borçlanmasına başvurmasını içeren bir mekanizma yer alacak ve bu mekanizma ile bankacılık sektörü, devletin borçlanma politikalarının başat aktörü haline gelecektir (Oğuz, 2008: 111). Bir başka deyişle, devletin dış borçlarını ödemek için içeride borçlanacağı, Türkiye'de büyük sermayeyi temsil eden gruplara ait bankalar,⁸ süreç boyunca

bankacılık sisteminin Türkiye’de sağlam düzenlemelere tabi olmamasının avantajını kullanarak yurt dışından düşük faizle kredi alıp devlete yüksek faizle borç verecektir. Belirtmek gerekir ki, devletin sistematik bir şekilde bankalardan yüksek faizle borçlanmaya devam etmesi, ilerleyen aşamada vergi gelirlerinin gittikçe artan bir kısmının faiz ödemelerine ayrılmasına ve bu da kamu sektörünün harcanabilir gelirinin çökmesine yol açacaktır (nitekim artan cari işlem açıkları ve mali dengelerdeki sert bozulma, ekonomik büyümenin 1990 sonrası sürdürülemezliğine işaret ederken söz konusu istikrarsızlık 1993’ün dördüncü çeyreğinde doruğa ulaşacaktır) (Oğuz, 2008: 114-115). Dövizin değerlenmesi ve buna bağlı olarak cari açığın “eşi benzeri görülmemiş seviyelere ulaşması”, 1993 yılının sonlarında sermaye akışının aniden tersine dönmesinde belirleyici olacak ve 1994 krizine yol açacaktır⁹ (Cizre-Sakallıoğlu ve Yeldan, 2000: 487).

Türkiye’de 1994 ekonomi krizine uzanan bu süreç, aynı zamanda, yine kökleri 1980’lerin ikinci yarısına dayanan başka bir krizin daha gelişmesine sahne olacaktır. Hegemonya krizinin siyasi ayağını oluşturacak iki kimlikli tartışma dinamiğinden ilki olan Kürt sorunu dönem içerisinde, devletin çözüm için izleyeceği strateji doğrultusunda gerek ekonomi alanında gerek siyasal alanda yansımaları sahip önemli bir siyasi kriz haline gelecektir. Burada bir parantez açmak gerekirse, Kürt sorununa devletin çözüm olarak öngördüğü süreç, 80’lerin ikinci yarısında Güneydoğu bölgesinde birçok ilde kademeli olarak olağanüstü hal (OHAL) ilanı ile güvenlik güçlerinin gücünü bölgede arttırması ile başlayacak ve 90’lara gelindiğinde bölgede güç değişiminin¹⁰ yarattığı etki doğrultusunda yeniden şekillenecektir. Zira bölgedeki güç değişimi, Türk Silahlı Kuvvetleri’nin (TSK) tehdit algısında bir dönüşüm yaratacak ve bu anlamda devletin yeni müdahale yöntemleri izlemesinde belirleyici olacaktır. Bu doğrultuda ‘düşük yoğunluklu savaş’ konseptine¹¹ göre yeniden örgütlenmeye başlayacak ordunun yanı sıra süreç içerisinde gayriresmi yapılar ve paramiliter güçler de kullanılacak; ve ayrıca, 1993’te ‘alan hakimiyeti stratejisi’nin uygulamaya konması ile “PKK’ya destek verdiğinden şüphelenilen veya PKK saldırısına açık olan köylerin boşaltılması kararlaştırılacaktır” (Balta Paker, 2010; Akça, 2018).

İlk olarak 1984 yılında gerçekleşecek askeri çatışmalar ile gündem yaratacak bu sürece karşı devletin izleyeceği strateji, artan askeri harcamalar ile ekonomi alanında gittikçe büyüyecek kamu açığının önemli bir tetikleyicisi olurken ve ekonomik krizin patlamasında doğrudan rol oynayacak yoğun bir enflasyonist baskı haline gelirken yine aynı strateji, devletin “ordu gibi legal olanlardan illegal ve ‘derin’ paramiliter güçlere kadar uzanan çeşitli

güvenlik aygıtlarının siyasete sürekli müdahale etmelerinin önünü açarak'' siyasal alanda 90'lar boyunca sürekliliğe sahip olacak bir istikrarsızlığın gelişmesinde başat etkenlerinden biri olacaktır (Savran, 1994: 26; Cizre-Sakallıoğlu ve Yeldan, 2000: 492; Bekmen, 2018: 79). Dolayısıyla devletin zor dışı seçenekleri üretememesi ile şekillenecek bu süreç, dönem içerisinde Kürt sorununun ekonomi alanında olduğu kadar siyasal alanda da dengeleri yerinden oynatacak denli bir etki yaratmasında belirleyici olacaktır (nitekim Kürt hareketinin yasal bir temsilcisi olarak 1991 yılında kurulan ve 1993 yılında Anayasa Mahkemesi kararı ile kapatılacak olan Halkın Emeği Partisi'nin kısa sürede Doğu, Güneydoğu bölgesinde hakimiyet kazanması bu etkinin somut bir parçasıdır). Öyle ki, bu etkinin bertaraf edilmesine yönelik askeri darbenin bir çözüm olarak tartışılmaya başlandığına dair bir söylenti, askeri çatışmaların yoğunlaştığı 1993 yılı içerisinde basına yansımaktadır. Nitekim dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in bu tartışmalar etrafında bulunacağı beyanda (*Milliyet*, 1993e: 15); "Siz bu işi bize bırakın, bunu halledelim diye bir şey söz konusu değildir" ifadesini kullanması ve güvenlik güçlerinin devletin anayasal bir kurumu olduğunu, herkesin yapmakla yükümlü olduğu görevin kendisi tarafından gözetlendiğini belirterek; "Önce terör, sonra demokrasi falan diyen yok. Ülkede kalkışma biçiminde olaylar olursa, onu çözmek için devletin alacağı yetkiler anayasada mevcuttur" şeklinde yorumda bulunması, ordu tarafından çözüm için darbenin öngörülerek gündeme getirildiği düşüncesini doğurmaktadır. Her ne kadar aynı beyanın devamında Demirel (*Milliyet*, 1993e: 15):

Madem ki terör var demokrasiyi askıya alalım gibi fikirlere hiçbir şekilde katılmıyorum. Olayın sebebi parlamento değil. Aksine parlamentonun açık olması bu görevi yapanların işini kolaylaştırır. İki de bir darbe gibi lafları Türkiye'de insanlar aklından geçiriyor, şaşıyorum. Darbe oldu da ne oldu? Darbe bunları önleseydi bunlar önlenmiş olurdu. Darbe Türkiye'de hiçbir şey sağlamamıştır. Aksine Türkiye'nin demokratik itibarını sarsmıştır.

İfadeleri ile bu tartışmaya sert bir şekilde nokta koymuş olsa da aynı tartışma bir yıl sonra, DYP-SHP koalisyonunun Başbakan Yardımcısı ve SHP Genel Başkanı Murat Karayalçın'ın; "Birileri demokrasiye ara verme hazırlığı içinde" şeklinde beyanı ile Türkiye gündemini yeniden belirleyecektir. Muhalefetten yükselen tepkiler sonrasında Karayalçın darbe hazırlığına dair bilgisinin olmadığını ve gerginleşen siyasi ortamı yumuşatmak amacıyla bu ifadelerle uyarıda bulunduğunu ifade etmiş¹² olsa da kendisinin bu beyanı kayda değer iki gelişmenin hemen arkasından dile getirmesi oldukça dikkat çekicidir. Bu gelişmelerden ilki Demirel'in katıldığı bir Kurultay'da yaptığı konuşmada, yaşanan gelişmelerden kaygılı olduğunu

belirterek “Bombalardan telaşlanırım, demokratik huzur korunmazsa yumruk huzuru aranır” ifadelerini kullanması (*Milliyet*, 1994c) iken ikincisi; dönemin Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş’in MGK (Milli Güvenlik Kurulu) toplantısında ordunun rahatsızlığını dile getirdiği konuşmasıdır¹³.

1990’ların ilk yarısında var olan bu tablo, süreç boyunca Türkiye’de neoliberal stratejinin yeniden etkin kılınmasını olanaksız bir hale sokacaktır. Zira birbirinden bağımsız olmayan ekonomik ve siyasi kriz üzerinden biçimlenen bu süreç, hem neoliberal yapıya tehdit içeren ‘aşağıdaki seslerin’ giderek yoğunlaşmasını destekleyecek hem de bu seslerin 1980 sonrası inşa edilen yeni yapıyı aşındırma hızını kimliksel tartışma dinamiklerinden şekillenen bir gündem ile de baskıyı yoğunlaştırarak arttıracaktır. Bu denklem içerisinde zaten siyasi kaygılarla ekonomik yönden büyük sermayenin beklentilerinin aksine ‘cesur adımlar’ atamayacak olan hükümetler ise kimliksel tartışma konularına da yanıt üretebilecek bir siyaset yapımından yoksun olacak ve kitleler ile aralarındaki bağı yitireceklerdir. Böylece rayından çıkan neoliberalleşme sürecini yeniden etkinleştirmek için gerekli olan farklı sınıfsal ve toplumsal kesimlerin rızasını üretmekten süreç içerisinde uzaklaşacak ve (tam da bu nedenle görece kısa ömürlü ve kırılgan niteliğe sahip olacak) koalisyon hükümetleri, Türkiye’de 1990’ların ilk yarısında neoliberal dönüşüm sürecinin gündemden silikleşmesinde önemli bir rol oynayacaklardır. Nitekim bu durum, süreç içerisinde TÜSİAD özelinde büyük sermaye ve siyasal iktidarlar arasında gelişecek gerilimlerde de açığa çıkacaktır. Bu konuda birkaç örneği incelemek gerekirse, önce TÜSİAD’ın dönem içerisindeki ekonomik ve siyasal beklentilerini vurgulayarak başlamak yararlı olacaktır.

TÜSİAD özelinde büyük sermaye için 80’lerin sonu ANAP iktidarı ile ilişkilerin bütünüyle kopacağı bir sürece denk düşmektedir. Söz konusu kopuşu ele almadan önce tam da burada altını çizmek gerekir ki, Türkiye’de 1987 sonrası dönem (1983-1987 sürecinden farklı olarak) Türkiye’de burjuvazinin ANAP iktidarına bütün olarak sunduğu destekte ayrışmanın hakim olduğu bir zaman dilimini tanımlar. Öte yandan, kendileri için “alternatifsiz” olan ANAP iktidarına karşı burjuvazinin takındığı tutumda yaşanan bu dönüşüm sermaye fraksiyonları arasında eş zamanlı ya da benzer katılıklı gelişmemekle birlikte söz konusu farklılaşma, büyük sermaye içerisinde yer alan gruplar içerisinde de hakim olacaktır. Bir başka deyişle, 1989 yılının ortasına gelene dek Türkiye’de küçük-orta ölçekli sermayenin ses yükselttiği bir ortamda, sınırlı birkaç örnek haricinde, büyük sermaye görece aynı radikallikte davranmayacak ve bununla beraber TÜSİAD içerisindeki aktörler de her zaman aynı çizgide hizalanmayacaklardır.

Büyük sermayenin ANAP iktidarı ile yaşayacağı kopuşun temel nedeni en genel ifadeyle “(birikim stratejisinin öngördüğü) kamu harcamalarını kısmak ve piyasanın önünü açmak gerekliliğinin, partiler arası rekabet nedeniyle¹⁴, devletin ekonomiye kamu harcamalarıyla müdahale etmesini ve siyasi bölüşümü genişletmesini gerektiren siyasi dengelere bağımlı kılınması”dır (Özkazanç, 2007: 82). Dolayısıyla ‘ekonomik rasyonalitenin siyasal rasyonalite ile çatışması’, 12 Eylül sonrası temsil ettiği rolü yeniden üretme çabaları ile ömrünü uzatma arayışları etrafında bocalayan ANAP iktidarının büyük sermaye ile arasında gelişecek kopuklukta belirleyici olacaktır. Bu bağlamda kamunun küçültülmesi başta olmak üzere yapısal uyum programıyla uyumlu taleplerini yüksek perdeden dile getirmeye başlayacak olan TÜSİAD (Ozel, 2003), bu süreçten elde ettiği deneyim bağlamında neoliberal yapının kalıcılaştırılması için yasal ve kurumsal yapılanmanın sağlanmasının ne ölçüde önemli olduğunu görecektir ve bu deneyim bir sonraki dönem için beklentilerini şekillendirecektir. Nitekim bu düşüncenin doğruluğunu yansıtmaları açısından TÜSİAD’ın çok ses getirecek 1997 tarihli demokrasi raporunun¹⁵ önsözünün başlangıcını oluşturan şu ifade iyi bir göstergedir; “80’lerin ikinci yarısı, serbest piyasa ekonomisinin tüm boyutlarıyla yerleşmesinin, bir yandan, bu yönde yasal ve kurumsal düzenlemelerin yapılmasına bağlı olduğunu bütün çıplaklığıyla ortaya çıkardı”. Bu doğrultuda neoliberalleşme sürecinin yeniden rotalandırılarak etkin kılınması çerçevesinde TÜSİAD, desteğini DYP-SHP koalisyonuna yönlendirecektir. Burada bir parantez açmak gerekirse, 1989’a gelene dek büyük sermayenin ANAP iktidarından desteğini bütünüyle çekmemesinde etken olan unsurlardan birinin, diğer alternatiflere duyulan güvensizlik olduğunu savunmak mümkündür (özellikle SHP’ye mesafeli duran büyük sermaye bu süreçte Demirel seçeneğine de henüz ikna olmamıştır). 1989 döneminde ise gelecek seçimlerde iktidarı kaybetme ihtimali neredeyse kesinleşmiş olan ANAP iktidarına karşı Demirel seçeneği büyük sermaye için ilk kez ciddi bir alternatif olarak görülmeye başlanacaktır. Muhalefetin iktidara gelme olasılığının yarattığı kaygının bertaraf edilmesinde ise, ‘Özal gider, düzen kalır’ ifadesiyle tanımlanabilecek, Türkiye’de 1980 sonrası inşa edilen neoliberal sistemin yerleşikleştiği düşüncesi işlevsel olmuştur. Bu düşüncenin gelişmesinde ise, 1980 sonrası kurumsal siyaset içerisinde solda yaşanan tahribatın ve merkezde mevzilenmenin rolünün de altını çizmek gerekir (Milliyet, 1989a):

Şimdi bir liberal ekonomi var... Bunun alternatifi nedir? Sosyalist, merkeziyetçi ekonomi... Beklemiyoruz... Niye beklemiyoruz? Çünkü, bugün ANAP’ın alternatifleri de böyle bir ekonomi politikası uygulayacağım diye ortaya çıkmıyor. İnönü konuşuyor, genelde amaçlar aynı... Felsefede

partiler arasında farklılık yok. Deniz Baykal, TÜSİAD'ı falan ziyaret edip konuştu. 'Biz iktidara gelirse devletçi olacağız' imajları vermedi ki... Yani, Özal gitse de çok ciddi ekonomik politika değişiklikleri beklemiyoruz...

Öte yandan, süreç içerisinde Demirel her ne kadar büyük sermaye içerisinde ağırlıklı olarak yükselen bir seçeneğe dönüşecek olsa da yine bu dönemde ANAP iktidarına destek vermeye devam eden sermaye gruplarının varlığı da yadsınamaz. Bu bağlamda 1989 yılının son yarısının sahne olduğu, büyük sermaye ile ANAP iktidarı arasındaki gerilimi önemli oranda şiddetlendirecek bir gelişmeye dikkat çekmek yararlı olacaktır. Kısaca açmak gerekirse hükümet 1989 yılının Ağustos ayında enflasyonu kontrol altına almak için gümrük vergisi ve fon indirimi ile Türkiye sanayisi üzerindeki koruma duvarını aşağı çekmiş ve bu gelişme özellikle, iç pazarda ithal mallarla rekabet etmek zorunda kalan büyük sermayeden büyük tepki toplamıştır. Öyle ki, dönemin TÜSİAD Başkanı Cem Boyner, bu gelişme üzerine yaptığı açıklamada "hükümetin kendi evladının cellatlığını yaptığını" ifade etmiş ve dolaylı olarak devletin, sermayenin genel çıkarları aleyhine tikel çıkarları gözettiğini öne sürerek Türkiye'de 'kleptokrasi'nin hakim olduğunu savunmuştur (*Milliyet*, 1989c):

Türkiye'de kaynaklar son yıllarda üretime değil, faizle yaşayan rantiyer sınıfıyla, hayali ihracatın azdırdığı 'kleptokrasi'ye kaydırdı. Türkiye'nin geleceğinin birkaç kişi ve kuruluşun siyasi geleceğiyle özdeşleşmeye başladığını görüyor, bu kötü manzarayı ibretle ve endişeyle izliyoruz.

Özal'dan oldukça sert bir karşılık bulacak ve Boyner'in savcılık tarafından ifadeye çağrılmasına neden olacak bu açıklama, TÜSİAD içerisinde karışıklığa yol açacaktır. Zira aralarında var olan çelişkilere bağlı olarak koruma duvarına dair yukarıda altı çizilen gelişmeden her sermaye grubunun aynı oranda etkilenmeyecek olması bütün üyelerin TÜSİAD Başkanı Boyner ile aynı çizgide yer almamasında belirleyici olacaktır. Örneğin hükümetin başta otomotiv, beyaz eşya ve elektronik olmak üzere birçok malda gümrük ve fon indirimine gitmesi, en çok, bu sektörlerde lider konumunda bulunan Koç grubunu olumsuz etkilerken ve tam da bu nedenle Koç grubundan yapılan açıklamalar sert olurken (ki bu açıklamalara Profilo, Vestel gibi gruplar da dahil olacaktır) (*Milliyet*, 1989b; 1989d) söz konusu indirimlerden ilk etapta neredeyse hiç etkilenmeyecek olan Sabancı grubu adına konuşan Sakıp Sabancı oldukça yumuşak bir yorumda bulunacak ve iktidara desteğini sürdürecektir (*Milliyet*, 1989d). TÜSİAD'ın kolektif eylem kapasitesini daraltan bu ayrışma, büyük sermaye ile siyasal iktidar arasındaki ilişkinin genel olarak kopma noktasına geldiği 1989-1991 aralığı özelinde, dar

anlamda TÜSİAD içerisinde bazı grupların, büyük sermayenin genel çıkarları karşısında henüz kişisel ilişkilerine dayanarak ANAP iktidarının sağladığı ‘imkanlardan’ yararlanma fırsatını kaybetmeye istekli olmadığını yansıtırken; bu gibi örneklerin geniş anlamda temsil ettikleri farklılaşma, ilerleyen bölümlerde savunulacağı gibi, büyük sermayenin 90’ların karakterini oluşturacak hegemonya krizini aşma çabasının da ne yönde biçim kazanacağı konusunda rol oynayacaktır.

TÜSİAD, 1991 genel seçimlerinin gerçekleşmesinden sonra, kısa süre içerisinde beklentilerine DYP-SHP koalisyonunun yanıt üretemeyeceğine ikna olacaktır. Zira 12 Eylül’ün sağladığı ‘steril ortam’da iktidara gelen ANAP’ın aksine sınıf hareketinin yeniden canlandığı bir atmosferde büyük bir toplumsal destekle kurulan DYP-SHP hükümeti tam da siyasal kaygıların rol oynadığı bu farkındalıkla neoliberal ajandanın öngördüğü ekonomi reformlarını hayata geçirmekte pasif bir tutum sergileyecek ve bu tutum süreç içerisinde TÜSİAD ile arasında sıklıkla yükselecek tansiyonun temel tetikleyicisi olacaktır. Bu anlamda tansiyon ilk olarak; devlet harcamalarını azaltacak, kamu açıklarını kapatacak, enflasyonu indirecek ve yatırımları hızlandıracak politikalarla ANAP iktidarından devrıldıkları ekonomik tabloyu 500 gün içerisinde dönüştürmeyi vaat eden DYP-SHP iktidarının bu vaadini gerçekleştirilebilir kılabilecek bir ekonomi yönetimi sergilememesi nedeniyle oldukça yükselecektir. ‘İstikrar paketi’ talebinin ön planda olacağı bu gerilimde TÜSİAD, sorunların çözümüne yönelik yeterince süratli davranılmadığını savunarak (1980’lerin ikinci yarısından itibaren el yükselterek ortaya koyduğu) kamu açıklarının kapatılması, vergi reformu, özelleştirme gibi neoliberal ekonomik büyüme stratejisinin öngördüğü uygulamaların büyük bir hızla gerçekleştirilmesi gerekliliğini yüksek sesle dile getirecektir (*Milliyet*, 1992a: 5). Büyük sermaye ile DYP-SHP koalisyonu arasında oluşan bu çatlak, dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın 1993 yılında hayatını kaybetmesi sonucu Tansu Çiller önderliğinde kurulacak olan yeni siyasal iktidar dönemine dek benzer tartışmalarla büyüyecektir. Öyle ki, bu tartışmalar sırasında Cavit Çağlar başta olmak üzere çeşitli devlet bakanları, TÜSİAD’a oldukça sert yanıtlar verecek¹⁶ ve aynı süreçte TÜSİAD içerisinde 70’lerin sonunda olduğu gibi hükümete yönelik eleştiriler içeren gazete ilanları yayınlanması yönünde bir öneri¹⁷ dahi yükselecektir. Belirtmek gerekir ki, bu tartışmalar yeni siyasal iktidar döneminde de canlı olacaktır. Burada bir parantez açmak gerekirse, Özal’ın hayatını kaybetmesi Türkiye’de o dönem yeni cumhurbaşkanı ve başbakanın kim olacağına dair tartışmaları başlatmış ve kısa sürede büyüyecek bu tartışmalar etrafında çeşitli senaryolar üretilmiştir. Tahmin edileceği üzere bu tartışmaların önemli

bir aktörü de büyük sermaye olmuştur. Büyük sermaye, “pazar ekonomisine tam geçişte oluşabilecek kesinti” nedeniyle Özal sonrasında oluşacak yeni siyasal durum için duyduğu kaygı ile bu tartışmaların önemli bir aktörü haline gelirken, çözüm olarak ANAP ile DYP’nin birleşmesinden oluşacak ‘ANAYOL’ koalisyonunu öngörmüş ve sıklıkla bu öngörüyle dile getirmiştir (*Milliyet*, 1993a). Bu senaryo özetle “dünden kopmamış” Demirel’in Cumhurbaşkanı, “yarım kalan reformları yapmakta ataklık gösterebilecek bir isim olarak duran” Mesut Yılmaz’ın ise başbakan olduğu bir Türkiye’de neoliberal ajandanın öngördüğü kurumsal yapılanma ve reform sürecine yön verecek, iki sağ siyasal partinin birleşmesinden oluşan, istikrarlı bir hükümet arayışını içerir. Türkiye’de yarım kalan neoliberal dönüşüm sürecinin tamamıyla rafa kaldırılmasından korkan büyük sermaye ancak öngördüğü bu formül ile devletin küçültülmesi, özelleştirme hamlesinin ilerletilmesi, Merkez Bankası’nın özertleştirilerek ciddi para programının uygulanması ve “kamu üzerinde büyük bir yük oluşturan” tarım sübvansiyonlarının azaltılması gibi uygulamaları bünyesinde barındıran reform sürecinin hayata geçirilebileceğini ve buradan hareketle neoliberal ekonomik büyüme stratejisinin yeniden rotalandırılabilirliğini düşünmüştür.

Demirel’in cumhurbaşkanı olması ve Tansu Çiller’in yeni hükümeti kurması ile ilerleyecek bu süreç, her ne kadar başta TÜSİAD’dan oldukça olumlu geri dönüşler almış olsa da (*Milliyet*, 1993c: 5) kısa süre sonra olumlu hava yerini yüksek sesli itirazlara bırakacak¹⁸ ve ilerleyen süreçte büyük sermayenin korkusunun 90’lar özelinde boşa çıkmayacağı görülecektir. Zira bu yeni dönemden itibaren hali hazırda var olan ekonomik ve siyasi sorunlar hızla hegemonya krizinin belirginleşmesiyle sonuçlanacak şekilde gelişeceklerdir. Bu çerçevede ilk patlak, daha önce vurgulandığı gibi, 1994 yılında ekonomiden gelecektir.

Krizin Doruğa Ulaşması

90’ların ortasına uzanan süreçte 1994 krizi ve giderek girift bir hal alan Kürt sorunu etrafındaki gelişmeler gündeme ağırlığını verirken, bu iki kriz üzerinden belirginleşmeye başlayan hegemonya krizi için ‘5 Nisan Kararları’nın önemli bir dönemeç olduğunu savunmak yanlış olmayacaktır. Zira 1994 ekonomi krizine uzanan süreçte belirginleşmeye başlayan hegemonya krizine ilk müdahale sayılabilecek ‘5 Nisan Kararları’, söz konusu krizin ekonomi cephesine bir karşılık oluşturmayı hedeflemesi ve 1980’lerin ikinci yarısında yeniden canlanan, 90’ların ortasına gelirken de en kitlesel haliyle ses yükseltmeye başlayan sınıf hareketinin bastırılmasını amaçlaması kadar ana hatlarıyla çizilmeye çalışılan hegemonya krizinin bünyesinde şekillenecek bir temsil krizinin¹⁹ izini sürmek açısından da önemlidir.

Yukarıda vurgulanan hedefleri doğrultusunda bir kemer sıkma programı olarak hayata geçirilecek olan ‘5 Nisan Kararları’ ile özetle kamu sektörü reel ücretlerinin düşürülmesi²⁰, kamu harcama kesintileri ve KİT’lerin özelleştirilmesi yönünde adımlar öngörölmüş ve “devletin özellikle mal ve hizmet üretimi alanındaki ekonomik rolünün köklü bir şekilde daraltıldığı” bu program (Oğuz, 2008; Savran, 1994), büyük sermaye tarafından ‘eksiklerine karşın’ genel olarak olumlu karşılanmıştır. Burada belirtmek gerekir ki, her ne kadar büyük sermayenin öngöröleri ile uyumlu olsa da 5 Nisan Kararları’nın akabinde gerçekleştirdiği toplantıda TÜSİAD, açıklanan programa ‘şartlı destek’ sunmayı kararlaştırmıştır. Zira kamu finansman açığına kısa vadede çözüm getirecek önlemlerin eksikliği, vergi düzeninde öngörülen değişikliğin (kayıt dışı ekonominin vergilendirilmesi ve verginin tabana yayılması) gerçekleştirilmemesi ve programın ayrıntılarına kesinlik kazandırılmaması gibi nedenler üzerinden TÜSİAD istikrar paketine eleştiriler getirecektir (*Milliyet*, 1994d: 7). Öte yandan söz konusu istikrar programının ‘sorunsuzca yürütölmesi için gerekli ılıman ortamın’ temin edilmesi, çözölmesi gereken birincil problem olarak işaret edilecektir. Bu doğrultuda bütöncöl bir destek vermeksizin 5 Nisan Kararları’na şartlı destek sunan sermayenin bu yönde bir tavır sergilemesinin arkasında yer alan esas etkenin, bu istikrar programının mevcut siyasal iktidar tarafından uygulanamayacağı düşöncesi olduğuunu savunmak mümkündür. Nitekim 5 Nisan Kararları’nın masaya yatırıldığı toplantıda bu ekonomik istikrar paketinin ‘bir uzlaşma zemini sağlanmadan açıklanması’, TÜSİAD Yönetim Kurulu tarafından söz konusu paketin en büyük zaafı olarak nitelendirilecektir (*Cumhuriyet*, 1994a: 11). Dolayısıyla büyük sermayeye göre sınıf hareketinin ve siyasal krizin yarattığı basıncın etkili olduğu konjonktörde, 24 Ocak Kararları’ndan sonra burjuvazinin emeğe ikinci büyük karşı saldırısı olarak kabul edilebilecek 5 Nisan Kararları’nın uygulanabilir olması, salt bu istikrar programının kaçınılmaz yıkıcılığına karşı aşağıdan gelebilecek olan direncin önceden engellenmesine bağlıdır. Bir başka deyişle, üretim ilişkilerini neoliberal anlayış çerçevesinde dönüştürerek piyasalaştırmayı hedefleyen Özal iktidarına karşı protesto dalgası ile yeniden canlanan ve dönem içerisinde gittikçe büyüyen sınıf hareketinin yarattığı etkinin söz konusu istikrar paketinin uygulanması önünde engel yaratacak zemini sağlayacağı düşöncesi ve Kürt sorunu karşısında zor dışı çözüm üretemeyen devletin gerek ekonomi gerek siyasal alanda somut olarak hissedilen sıkışıklığı, bu süreçte TÜSİAD’ın, mevcut siyasal rejim içerisinde söz konusu ‘potansiyel tehdidi’ etkisiz kılacak çözüm yolları aramasında belirleyici olmuştur. İşaret edilen bu tehdidin bertaraf edilmesi için büyük burjuvazi, siyasal rejim içerisinde söz konusu baskının yükünü soğurarak burjuvaziye nefes

aldırarak çözüm arayışlarına odaklanacaktır. Tam da bu çözüm arayışları çerçevesinde öne çıkacak formüller, bu süreçte bir temsil krizinin varlığının tartışılmasını mümkün kılar niteliktedir.

TÜSİAD içerisinde çeşitli isimlerin OHAL ilanı talebi yükseltmeleri, öne çıkan ilk çözüm arayışı olarak nitelendirilebilir. Sakıp Sabancı ve Vehbi Koç, vurgulanan çözüm arayışının temsilcisi iki isim olarak dönemin Cumhurbaşkanı Demirel ile görüşecekler ve Anayasa'nın Cumhurbaşkanı başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu'na, doğal afet, salgın hastalıklar veya ağır ekonomik bunalım hallerinde altı ay süreyle olağanüstü hal ilan etme yetkisi veren 119. maddesine dayanarak yaşanan ekonomik bunalım gerekçesiyle ülke genelinde OHAL ilan edilmesini önereceklerdir (*Cumhuriyet*, 1994b: 5). Burada bir parantez açmak gerekirse, temel hak ve hürriyetlerin kullanılmasını kısmen ya da tamamen durdurmayı mümkün kılan²¹ söz konusu arayışın, bu dönemde küçük-orta ölçekli sermaye içerisinde de aynı amaç etrafında tartışılmaya başlandığı düşüncesini öne sürmek mümkündür. Nitekim Koç ve Sabancı'nın Demirel ile gerçekleştirdikleri görüşmeden kısa süre sonra Marmara grubu toplantısında İTO Başkanı Atalay Şahinoğlu'nun, Demirel'e "yüzlerce dinleyici ve milyonlarca televizyon seyircisinin huzurunda 'duruma el koyması' ricasında bulunması" (Savran, 1994: 41), bu düşüncüyü savunulabilir kılar niteliktedir. Öte yandan yöneltilen bu soruya karşı Cumhurbaşkanı Demirel'in yanıtı (*Cumhuriyet*, 1994c: 4), konuya dair yaklaşımını sergilemesi açısından oldukça önemlidir. Müdahalelerle hiçbir şeyin çözülemeyeceğini, her şeyin demokrasi içinde hallolacağını vurgulayacak olan Demirel'in aynı toplantıda ekonomik sıkıntılar doğrultusunda 12 Eylül darbesinin gerçekleştirildiğini buna karşın darbenin hiçbir şeyi çözemediğini vurgulayarak; "Ekonomideki tartışmaları sakınola kimse rejime kaydırmamasın. Daha önce rejime kaydırıldı da ne oldu" ifadelerinde bulunması yine kayda değerdir.

Büyük sermaye içerisinde öne çıkan başka çözüm arayışı için gösterge niteliği taşıyan bir diğer önemli olayın daha yine burada altını çizmek gerekir. Bu olay, SHP Genel Sekreteri Fikri Sağlar'ın, Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş ve bazı iş çevrelerinin İstanbul ve Ankara'da toplantılar yaparak eski Merkez Bankası Başkanı Rüşdü Saracoğlu başkanlığında geçici bir teknokratlar hükümeti kurulması yönünde duyum aldıklarına dair açıklama yapmasıdır. Basında çok ses getirecek olan (*Cumhuriyet*, 1994c: 5) ve siyasal alanda 12 Mart benzeri bir çözüm arayışı olarak yorumlanan bu olay, çok geçmeden ANAP lideri Mesut Yılmaz'ın açıklama yaparak TÜSİAD'ın, kendisinden hükümeti devirmesini istediğini ifade etmesi ile

yeni bir boyut kazanacaktır. Basında ‘mantı olayı’²² olarak isimlendirilecek bu tartışmanın ardından her ne kadar TÜSİAD Başkanı Halis Komili, Yılmaz’ı ispata davet etmiş olsa da yaşanan bir olay Komili’nin tavrını sorguya açar niteliktedir. O olay, TÜSİAD’ın 5 Nisan Kararları’nın akabinde gerçekleştirdiği toplantıda Üzeyir Garih’in ifadesiyle “teşhis ve tedavi yöntemi bulunan buna karşılık iyi bir doktora ihtiyaç duyulan” mevcut durum için ‘ANAYOL’ formülünün açık bir şekilde çözüm olarak vurgulanmasıdır (söz konusu toplantıdan birkaç gün önce gerçekleştirilmiş olan TÜSİAD Yönetim Kurulu toplantısında ilk defa Komili tarafından savunulmuş olan bu formül, özetle, iki merkez sağ partinin, istikrar paketinin sağlıklı bir şekilde hayat bulmasını sağlayacak bir işbirliğini öngörmektedir) (*Cumhuriyet*, 1994a: 11). Öte yandan hükümet ortaklarından SHP lideri Karayalçın tarafından yapılan açıklamalar da (*Milliyet*, 1994e: 11) bu talebi doğrular nitelikte olmuştur. Vurgulamak gerekir ki, Yılmaz’ın söz konusu açıklaması, siyasal iktidar ile TÜSİAD arasındaki iyice incelmış olan ipleri koparacaktır. Zira bu tartışmalar çerçevesinde TÜSİAD’ı hıyanet içerisinde olmakla suçlayacak ve “Hangi iş çevreleri bunlar? Bunlar memleketi seven, orta ölçekli, döviz alıp da kendini batırmamış, ondan sonra gelip de beni kurtar demeyen iş çevreleri mi? Hayır değil... kimdir bunlar? Bunlar menfaati bozulanlardır”, “Kimse kendini parlamentoüstü ilan etmesin. Kimse azınlık darbesi yapmaya kalkmasın. Kimse demokrasi kuralları dışında, yok teknokrat hükümetmiş, yok şöyle, yok böyle hükümet gibi, hiçbir demokrasi kuralına sığmayan, fakat belki de belirli grupların bozulan menfaatlerini korumaya yönelik senaryolar içine girmesin” ifadelerinde bulunacak (*Milliyet*, 1994e: 11) Başbakan Çiller’e TÜSİAD Başkanı Komili oldukça sert bir yanıt verecektir (*Milliyet*, 1994f: 17):

Başbakan neden TÜSİAD’ı suçluyor? Amaç hıyanet delalet patırtısı içinde dikkatleri yüzde 125 enflasyondan başka yöne çekmektir. Başbakan TÜSİAD’ın vurgunculardan oluşmadığını çok iyi bilir. Bu krizden çıkışın iki anahtarı var: Hatasız uygulama ve güven ortamı. Hükümet bu iki anahtarı yitirmiştir. Bu mızrak bu çuvala sığmaz.

Büyük sermaye ile siyasal iktidar arasında somut bir şekilde köprülerin atılmasında etken olan bu gerilim aynı zamanda 1995 yılına ilerlerken TÜSİAD’ın yeni istikrar paketi arayışı etrafında taleplerini daha yüksek bir şekilde dile getirmesinde rol oynayacaktır. Özetle devlet aygıtlarının hem kurumsal hem de mali açıdan yeniden şekillendirilerek neoliberal disiplin altına alınmasını öngören bu taleplerin hızla hayata geçirilme olasılığının hegemonya krizinin siyasi ayağını oluşturacak ikinci kimliksel tartışma dinamiğinin görünürlük kazanmaya başlayacağı zaman dilimi ile beraber düşmesi, önce ‘gelişen tıkanıklığın’ yok edilmesi gerekliliğini büyük sermaye

için baş gündem maddesi haline getirecektir. Büyük sermayenin vurgulanan amaç doğrultusunda bir karar aşamasına gelmesini destekleyecek bu süreç, hegemonya krizinin doruğunu temsil etmektedir.

1995 yılı, buraya kadar ana hatları çizilmeye çalışılan hegemonya krizi için bir dönüm noktasıdır. Zira hegemonya krizinin siyasi ayağını oluşturan krizlerden ikincisi bu süreçte, hegemonya krizinin doruğa çıkmasına ve söz konusu krizin ekonomi alanından siyasal ve ideolojik alana taşınmasına denk düşecek şekilde Türkiye siyasetine ağırlığını koyacaktır. Bir yandan gelinen noktada siyasal iktidarlar tarafından ekonominin çözüme kavuşturulamayan yapısal sorunları ve bu olumsuzluğun beslediği sınıf hareketinin hız kazanması diğer yandan Kürt sorunu ve yükselen siyasal İslam, 1990'ların ortasına gelindiğinde bütünlüklü bir tablo oluşturacak ve bu doğrultuda “yönetememe sorunu ile yüzleşmek zorunda kalan” büyük sermayenin (Öngen, 2004: 91) odağını siyasal rejime çevirmesinde belirleyici olacaktır. Burada söz konusu tablo doğrultusunda sistemde gelişen tıkanıklığın giderilebilmesi için siyasal rejimde bir değişim öngörecektir büyük sermayenin bu aşamaya gelene dek söz konusu tıkanıklığı giderecek yöntem hususunda kendi içerisinde ayrışmaların hakim olduğunu vurgulamak gerekir. Nitekim bu çalışmanın amacı bağlamında sonraki bölümde bu çatışmalara odaklanılacaktır. Öncesinde hegemonya krizinin siyasi ayağındaki ikinci krizi ele almak yararlı olacaktır.

Her ne kadar 1990'lı yıllarda hızlı bir yükseliş yaşayacak olsa da Türkiye'de siyasal İslam'ın kökleri 1980 öncesine dayanır. Köklerinin 1970'ler gibi görece eski bir zamana dayanmasına karşın yükselişinin neden 1990'larda gerçekleştiğini anlamak için ilk olarak 12 Eylül darbesine dikkat çekmek gerekir. Bu ifadeyi kısaca açmak gerekirse, Türkiye'de 'komünist tehdide' karşı Türkiye'de 1970'li yıllarda yönetenler tarafından “devletin güvenliğini yeniden tesis etmek” adına “paralel devlet örgütünün tanımlanan tehdite yönelik kontgerilla eylemleri düzenlemesi ve devlet aygıtlarındaki pozisyonların sistematik olarak sağcı kadrolara tahsis edilmesi” gibi önlemler alınmış ve bu önlemleri şekillendiren zihniyetin benzer versiyonu darbe sonrası cunta rejiminde de hakim olmuştur (Bekmen, 2024). Bu bağlamda Türkiye'de neoliberal yapının inşa edildiği 1980'ler özellikle “devlet aygıtı içindeki farklı bölünmelerin devlet dışındaki toplumsal güç odaklarıyla bütünleşmesini” tanımlayan ve “devletin parsellenmesi” olarak kavramsallaştırılan (Özkazanç, 2018: 367) strateji etrafında şekillenmiştir.²³ Tıpkı 1970'lerde olduğu gibi ‘potansiyel tehditler’ için bir dalgakıran yaratarak ‘devletin güvenliğinin sağlanması’ düşüncesi bu stratejinin oluşmasında

başat motivasyon olurken, bir diğer motivasyon ise Özkazanç'a göre (1998) yeni hegemonya projesinin dışlayıcı ve baskıcı doğasından ötürü, farklı devlet kurumlarının meşruiyet üretme ihtiyacıdır²⁴. Vurgulanan işlevleri çerçevesinde İslamcı ve milliyetçi sağın devlete içerilmesi stratejisinin hem siyasal İslam'ın devlet içerisinde örgütlenip güç biriktirmesini sağlayarak devlet aygıtları içerisinde özerkliklerini arttırmalarına zemin hazırlaması ile hem de "çatışma ve radikalleşme dinamiklerini beslemeye başlaması" ile ilerleyen dönemde siyasal İslam'ın yükselmesi için önemli bir etki yarattığını savunmak mümkündür.

1990'lı yıllarda siyasal İslam'ın Türkiye'de yükselmesini destekleyen bir diğer gelişmeyi ise bu süreçte belirginleşen hegemonya krizinin koşulları içerisinde aramak gerekir. Zira merkez partilerin sınıf ve kimlik siyasetini oluşturan konularda politika üretmediği ve aynılaşarak zayıflamaya başladığı bu süreçte, çok sınıflı bir siyasi hareket oluşturan Refah Partisi (RP), kimlik siyaseti üzerinden krize bir alternatif sunmuş²⁵ ve siyasal İslam'ın kurumsal siyasetteki temsilcisi olarak büyük bir sıçrama yaşamıştır. Öyle ki, 1994 yerel seçimlerinde büyük şehirleri kazanarak iddialı bir şekilde siyaset sahnesinde kendisine yer açan RP, 1995 genel seçimlerinde birinci parti olacak ve, kısa sürecek DYP-ANAP iktidarının ardından, Haziran 1996'da DYP ile koalisyon hükümetini kuracaktır.

Gerçekte kapitalist düzene herhangi bir itirazı olmamasına karşın RP'nin karakterini Batıcılığın, tekelci sermayenin ve onun yerel temsilcisi olarak görülen Kemalizm'in eleştirisi gibi ideolojik unsurların oluşturması; temsilcisi olduğu siyasal İslam'ın yükselişinin süreç içerisinde bir siyasi krize evrilmesinde bizzat belirleyici olacaktır. Zira Türkiye'de iktidar bloğunu karşısına alarak itirazlarını, özellikle kurucu ideolojinin temel ilkelerinden olan laiklik üzerinden, rejime yöneltti ve; "İslami bir toplumsal ve siyasal düzenin getireceği adalet söylemi üzerinden neoliberal küresel kapitalizmin hem bazı kaybedenlerini hem de bazı kazananlarını temsil etmeyi başararak" (Akça, 2018: 43) yıkıcı bir rüzgar oluşturan RP, düzen güçlerinin müdahalesine giden sürecin kapısını aralayacaktır

Krizin Doruğunda Büyük Sermayenin Siyasal Rejim Tartışmaları

Buraya kadar yapılmış olan bütün anlatı doğrultusunda şekillenen tablo, 1995 yılına gelindiğinde büyük sermayeyi bir yol ayrımına itecektir. Sınıf hareketinin ve Kürt sorununun kontrol altına alınamadığı gibi bir de bu denkleme gücü göz ardı edilen siyasal İslam'ın da eklenmesi burjuvaziyi bir yönetilemezlik ile karşı karşıya bırakırken, siyasal alanda merkez partilerin

durumu da bu denklemi destekler nitelikte olacaktır. Zira bu süreçte parçalı bir yapıya sahip olması nedeniyle burjuvazi, topluma sunabileceği bir hegemonya projesi üretme durumundan uzaklaşırken; merkez partiler ise, sınıf siyaseti bağlamında politika üretemeyen, kimlik siyasetine içkin konularda da 'devletleşerek' toplumsal bağlarından kopan bir konuma sabitlenmişlerdir. Ayrıca başta Tansu Çiller olmak üzere dönemin siyasal aktörlerinin çete ağlarıyla örülü yolsuzluklarının ifşalanarak görünür olmaya başlaması ile bu partiler hem farklı toplumsal ve sınıfsal kesimlerin rızasını üretebilecek ve bu doğrultuda neoliberal stratejiye yeniden işlerlik kazandırabilecek bir koşuldan uzaklaşacaklar hem de sistemin kitleler nezdinde sorgulanmasını tetikleyecek bir manzara yaratacaklardır. Oysa devlet yönetiminin yozlaşmasını ve siyasetin kirlenmesini bütün çıplaklığıyla sergileyerek toplumun gözünde devlete ve rejime yönelik kuşku yaratan, sistemi sorumlu olarak işaret eden bu ilişki ağları; burjuva düzeninin meşruiyetini yok etme 'tehlike'sini barındırması ile sermaye için göz ardı edilemeyecek bir önemdedir. Burada bir parantez açmak gerekirse, büyük sermayenin bu konuda tedirginliğini besleyen etkenlerden biri ise, özellikle, ideolojik düzlemde bir burjuva hegemonyasının Türkiye'de henüz bütünüyle yerleşikleşememiş olmasıdır. Nitekim Özal'ın vefatından sonra büyük sermayeden yükselecek ANAYOL çağrılarının yarattığı tartışma atmosferinde ismi verilmeyen bazı TUSİAD üyeleri tarafından ANAYOL formülünün gerçekleşmesi halinde üstünde durulması gereken ilk hususlardan biri olarak ideolojik hegemonya inşası işaret edilecektir (*Milliyet*, 1993b: 5); "Özal reformlarının ana felsefesi, Türkiye'de gelişmemiş olan girişimcilik ruhunun yüceltilmesiydi. Bu alanda geçmiş yıllarda büyük adımlar atıldı. Serbest teşebbüsün ülke için önemini ve değerini kabul ettirmeye çalıştı. Ama bu noktada yapılması gerekenler bitmedi. Halk bir baba beklemekten tam olarak kurtarılmış değil. Gençler başta olmak üzere teşebbüs ruhu herkes tarafından benimsenmeli ki, ekonomi gelişmesini tamamlayabilsin". Bu ifadeler Türkiye'de 80 sonrası burjuvazinin ideolojik hegemonyasının henüz tam anlamıyla inşa edilemediğinin bir çeşit itirafı olarak kabul edilebilir niteliktedir. Öte yandan bu konuda ANAP iktidarı döneminin özellikle erken döneminde alınan yolun da 90'larda etkini yitirmiş olduğunu savunmak mümkündür. Öyle ki, büyük sermaye içerisindeki bazı aktörler dahi bu süreçte, Türkiye'de neoliberal düzenin kök salamayacağı düşüncesini benimsemişlerdir:

24 Ocak Kararları sadece Türk ekonomi tarihine geçmemiş, gelişmekte olan ülkelerin yapısal değişme modelleri arasında da yer almıştır. Bugün bu programın 1987'den itibaren uygulamada populist politikalarla, seçim ekonomisi yaklaşımları ile sulandırıldığını, etkinliğini yitirdiğini gözleyerek

tenkit etmekten de geri kalmıyoruz. Ancak, dikkat edilmesi gereken nokta, aralarında saygın ve seçkin iş adamı, siyasetçi ve politikacıların da bulunduğu bir grubun Türkiye’de serbest pazar ekonomisi ve kurallarını sorgulamaya ve Türkiye için geçersizliğini savunmaya başlamış olmasıdır. (Canevi, 1994: 23)

Dolayısıyla söz konusu dönemde burjuvazinin içinden dahi kabul gören bir ideolojik kriz görüntüsünün olduğunu savunmak mümkündür. Siyasi aktörlerin dahil oldukları illegal ilişkiler ile yolsuzluk ağlarının açığa çıkması ve ‘mafya-siyaset-devlet’ üçgeninin gündemdeki tartışmaları belirlemeye başlayacak olması, bu görüntünün oluşmasına önemli bir katkıda bulunacaktır.

Buraya kadar altı çizilen hususlara son olarak şu eklenmelidir; siyasal iktidarı oluşturan koalisyonlar bu süreçte sermayenin programını uygulamakta isteksiz davranacak ve bu tablo sermaye açısından temsil krizinin işaretlerini verecektir (Ataay, 2002: 209). Dolayısıyla bütün bu anlatı çerçevesinde vurgulamak gerekir ki, sermaye 90’ların ortasına gelindiğinde salt neoliberal stratejinin yarım kalmışlığını değil bütünüyle parçalanmasını da içerebilecek bir olasılıkla karşı karşıya gelecektir. Söz konusu olasılık doğrultusunda bir yol ayrımına gelecek büyük sermayenin hegemonya krizini aşmak için geçmişteki yöntemleri de yeniden gündeme getirerek değerlendirmeye başlayacağı bu süreç, TÜSİAD içindeki ayrışmalarda galip gelecek tarafın kim olduğuna bağlı olarak şekillenecektir. Bu anlamda büyük sermaye geçmişte başvurduğu zora dayalı yöntemlerin aksine, söz konusu tıkanıklığı aşma saikiyle odağını siyasal rejime çevirecektir. Dolayısıyla yol ayrımının, en sonunda, siyasal rejim tartışmalarına bağlanacağı bu sürece odaklanmak gerekirse ilk olarak 1995 yılının başında Türkiye gündeminde büyük ses getirecek bir gelişme ile başlamak yararlı olacaktır.

1994 yılının son haftasında Cumhurbaşkanı Demirel bir basın toplantısında Anayasa’nın 114. maddesinin Cumhurbaşkanı’na seçimleri yenileme yetkisi vermesine karşın 116. maddenin bu yetkiyi işlevsiz kıldığını ifade etmiş ve önemli bir tartışmayı başlatmıştır. Hem basında hem de siyasal alanda ‘yetki talebi’ olarak yorumlanacak bu beyanın ardından Demirel’in bir röportajda söz konusu yetkiye altı ay içerisinde ihtiyacı olabileceğini ifade etmesi ve bu ifadenin MGK toplantısından sonra dile getirilmesi, darbe tartışmalarını Türkiye gündeminde yeniden alevlendirecektir (Milliyet, 1995a: 16). Yapılan açıklamaların ağırlıklı şekilde, ufukta beliren bir askeri darbe ihtimaline karşı Demirel’in bir ön alması şeklinde yorumlanacağı bu tartışmalara karşı farklı çevreler tarafından Demirel’in açıklamasının temel motivasyonu “son bir

yıl içerisinde siyaset, ekonomi ve terör olaylarındaki kaygı verici gelişmeler nedeniyle doğan endişe” olarak da işaret edilmiş ve ömrünü dolduran koalisyon hükümeti ile parçalanmış siyasal yapıya karşı fesih yetkisini tıkanan rejim için bir çözüm olarak öngördüğü ileri sürülmüştür.²⁶ Nitekim bu tartışmalar çerçevesinde yazılı bir açıklama yapacak olan Demirel, bu konuyu gündeme getirmesinin arkasında rejimin ve devletin daha iyi işleminin sağlanma amacının yer aldığını ifade edecektir (*Milliyet*, 1995b: 17). Burada bir parantez açmak gerekirse, yaptığı açıklamanın devamında Demirel oldukça ilginç bir konuya değinecektir. TBMM ya da halk tarafından seçilmesi önemli olmaksızın Cumhurbaşkanına bu yetkinin tanınmasının rejimin daha iyi işleminin destekleyeceğini ifade eden Demirel, bu anlamda yarı başkanlık sistemi bulunmamasına karşın meclis seçimlerini yenileme yetkisinin Cumhurbaşkanı’na tanındığı bazı Avrupa ülkelerini referans gösterecektir. Bu açıklama doğrultusunda rejimde gelişen tıkanıklığı çözmek için daha önce Özal’ın gündeme getirdiği başkanlık sisteminin Demirel tarafınca değerlendirilmeye başlandığını savunmak mümkündür.

Aynı süreçte yaşanacak bir başka önemli gelişme, bir önceki bölümde verilen örnekte altı çizildiği gibi olası yeni bir askeri müdahaleye set çeken Cumhurbaşkanı Demirel’in ‘yetki devri’ konusunu, sistemde var olan tıkanıklığı gidermek için güncel durumda siyasal alana ordu eliyle bir düzenlemenin gündemde olduğu zamanda açtığı düşüncesini savunulabilir kılar niteliktedir. Bu gelişme, ANAP lideri Mesut Yılmaz’ın bir röportajda 12 Mart askeri darbesine benzer bir sürecin masada olduğunu vurgulayan sözleridir. Yılmaz, bu kararın mimarları olarak “kapalı kapılar arkasında telkinlerde bulunanları” işaret edecek ve şu yönde bir beyanda bulunacaktır (*Milliyet*, 1995c: 14):

Darbe tehlikesi olduğuna hiç inanmadım. Şimdi de inanmıyorum, ama 12 Mart 1971 benzeri bazı yönlendirmeler gündeme gelebilir. Kamran İnan’ın ‘milli mutabakat’ hükümeti istemesi de böyle bir endişeden kaynaklanıyor. 12 Mart’ta yöntem muhtıra vermektir. Bu kez, kapalı kapılar ardında telkinler olabilir. Bunu kastediyorum.

Bu gelişme ile üst üste gelecek iki gelişme, Yılmaz’ın işaret ettiği telkinlerin kimler tarafından gerçekleştirilebileceğine dair fikir oluşturmaları açısından kayda değerdir. Söz konusu gelişmelerden ilki, dönemin Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) Başkanı Hasan Denizkurdu’nun Mesut Yılmaz’ın açıklamasının hemen sonrasında büyük sermayeden bazı isimleri darbe senaryoları içerisinde yer almakla suçladığı beyanıdır (*Milliyet*, 1995d: 17):

Böyle bir takım senaryolar oluşturulmaya çalışılıyor. İş aleminin kontrolünde olan medyada da böyle birtakım bir rüzgarlar estiriliyor. Birileri senaryolar hazırlamaya başlıyor. Birtakım senaryolar pişirilmeye çalışılıyor. İş aleminin bu gibi senaryolar içinde olmaması lazım. Demokrasiden başka seçenek yoktur.

İkinci gelişme ise, aynı gün Yılmaz'ın ifadeleri üzerine, Koç Holding Yönetim Kurulu Başkanı Rahmi Koç'un "Darbeler geliyor demez, devalüasyon gibi pat diye çıkar gelir" yanıtıdır (*Milliyet*, 1995d: 17). Bu beyanların hemen akabinde Yılmaz, sözlerine açıklık getirmek isteyecektir. Türkiye'deki mevcut tablonun en kötü ihtimallere açık olduğunu vurgulayacak ve gidişatın (örtülü bir biçimde) mevcut siyasal iktidar tarafından durdurulamadığı takdirde geçmişte yaşandığı gibi burjuvazinin yaratacağı bir baskı ile askeri müdahale tarafından durdurulmasının kaçınılmaz olduğunu şu sözlerle ifade edecektir:

Gazeteciler bana sordular. Darbe olacağına inanmadığımı söyledim. Ama, işler bu kadar kötüyse bu ülkeyi idare edenler, bu tablo içindeki sorumluluklarını idrak etmekten uzak iseler Türkiye'ye dahi iyi bir geleceği göstermekte yetersiz kalıyorlarsa o zaman bu sistemi rahat işletmek mümkün değil. O zaman birtakım telkinler, baskılar olacak. Bunların mutlaka ordudan gelmesi şart değil. Bu telkinler gücü elinde bulunduranlardan gelecektir. İş aleminden, medyadan gelecek. Bunlar, demokrasiyi yozlaştıran şeylerdir. (*Cumhuriyet*, 1995b: 7)

Vurgulanan bu gelişmelerin ardından bir süre sonra darbe söylentilerinin tarafı olan büyük sermaye içinden bazı isimler, konuya dair beyanlarda bulunacaklardır. Örneğin Rahmi Koç, bir önceki konuşmasından farklı bir tavra bürünerek; "Biz kendimizi Batı dünyasına entegre olmuş kabul ediyoruz. Batı dünyasında böyle bir şey yoktur. Demokrasinin kesilmesi yoktur. Demokrasiyi, sancısını çeke çeke öğreneceğiz. Yapay gündemler oluşturularak bize vakit kaybettiriliyor, bu bize pahalıya mal oluyor" ifadeleriyle net bir şekilde askeri müdahaleye karşı olduğunu ifade ederken, Sakıp Sabancı; "Ne gerek var ki, böyle lafları gündeme getiriyoruz. Bizi engelleyenlerin ekmeğine yağ sürüyoruz. Onlara bu fırsatı vermeyelim. Demokrasinin içinde gidiyoruz. Gitmeliyiz", Feyyaz Berker; "Darbe konusunda söylenenlerin, maksadını aşan ifadeler olduğuna inanıyorum", ve İshak Alaton; "Önemli bulmuyoruz. Bu iddialar yersizdir. Bugün böyle bir ortam olmadığı gibi, böyle bir olayda hiçbir derdimize çare olmayacaktır" şeklinde beyanda bulunmuştur (*Milliyet*, 1995e: 9).

Bütün bu anlatıdan hareketle büyük sermayeden gelen beyanlar doğrultusunda ortaya konulan iddiaların asılsız olduğuna dair bir çıkarımda

bulunmak, acele verilmiş bir karar olacaktır. Zira, bir önceki bölümde incelendiği gibi, 'TÜSİAD'ın ağır toplarının' ülke genelinde olağanüstü hal ilanı talebiyle Cumhurbaşkanı Demirel'e gitmeleri ya da yine aynı süreçte dönemin Genelkurmay Başkanı ile görüşmelerde bulunarak 12 Mart müdahalesine benzer bir ara rejim formülünün masaya yatırıldığına dair iddiaların siyasal iktidar aktörlerince basına yansıtılması, bu süreçte darbe de dahil olmak üzere zora dayalı yöntemlerle siyasal alanda bir düzenleme gerçekleştirme düşüncesinin büyük sermaye içerisinde bir seçenek olarak yükseldiğinin savunulmasını mümkün kılar niteliktedir. Burada dikkat çekilmesi gereken husus bu tarihten itibaren, TÜSİAD'ın sergilemeye başladığı tavidir. Zira bu tarihten sonra TÜSİAD'da devlet eliyle siyasal alanı zora dayalı yöntemlerle yeniden şekillendirme düşüncesine karşın, siyasal rejim içerisinde gerçekleştirilecek yapısal bir dönüşüm üzerinden mevcut krize çözüm üretilebileceği düşüncesi ağırlık kazanacaktır. Bu doğrultuda, somut ve sistematik bir şekilde, 'demokrasi, istikrar' söylemleriyle iç içe geçmiş siyasal öneriler tartışılarak gündeme getirilecek ve talep edilecektir. Burada belirtmek gerekir ki, vurgulanan iki düşünce arasındaki karşıtlığın bir önceki dönemde TÜSİAD içerisinde belirginleşmeye başlayan ayrışmaya denk düştüğünü öne sürmek mümkündür. Bir başka deyişle, bu ayrışmanın eski ve yeni kuşaklar arasındaki farklılığa dayandırılarak tanımlanmasına²⁷ (Buğra, 2013: 340; Önis ve Türem, 2001: 109) ya da, kabaca, demokratik liberal değerlere meyyal kanat ile yeniliklere kapalı muhafazakar hakim kanat karşıtlığı üzerinden ele alınmasına (Bayer ve Öniş, 2010; Yavuz, 2023) karşın söz konusu ayrışmayı sermaye gruplarının uluslararası kapitalizme eklemlenme sürecinde yoğunlaşan çelişkilerinin iz düşümü olarak yorumlamak mümkündür. Bu düşünce çerçevesinde devlet koruması temin edilmeksizin gümrük birliğine karşı olduklarını ifade eden Koç Holding İdare Komitesi Başkanı İnan Kırac ile 'sanayici olduğunu düşünmediği'ni belirttiği, Sabancı Holding'den Özdemir Sabancı arasında süreç içerisinde büyüyen tartışmanın iyi bir gösterge olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Zira gümrüklerin sıfırlanmasına karşı devlet korumasının şart olduğunu öne süren Kırac'a; "Korumacılık, birkaç kişinin menfaati uğruna milletin kazıklanmasıdır", "Korumacılık adı altında efelik yapmaktansa, gümrük birliği koşulları altında başarılı olmak çok daha önemlidir. İyi sanayici ile zararlı sanayici ancak korumasız ortamda belli olur" ve "Bazı sektörlerde korumacılık zaten kalkmışken neden dayanıklı tüketim malları ve otomotiv üreticileri korumaya devam edilsin? Bu nasıl adalet? İmtiyazlar devri kapatılmalıdır. Türkiye gerçekten dünyaya açılacaksa korumacılık olmadan kalkınmayı öğrenmelidir. Başka yolu yoktur" şeklinde Sabancı'nın verdiği yanıt (Milliyet, 1993d: 5), uluslararası kapitalizme entegre olma sürecinde

uluslararası birikime farklı şekillerde eklemlenen sermaye gruplarının çelişkili taleplerinin devletle kurulan ilişkide oynadığı rolü görünür kılmaları açısından önemlidir. 90'ların sonuna uzanan süreçte siyasal rejime yönelik büyük sermaye içerisinde gelecek birçok öneride (Sabancı grubuna karşın) Koç grubunun çekinik bir tavır sergilemesi ve TUSİAD ile devlet arasında gelecekte gerilimde açıkça TUSİAD'ın ortak duruşundan ayrışması tam da buradan yorumlanabilir.

Dolayısıyla büyük sermayenin geldiği yol ayrımı, geçmişte başvurduğu zora dayalı yöntemlerin aksine ancak siyasal rejimde gerçekleştirilecek bir dönüşümün hegemonya krizini aşmayı ve yeniden neoliberal stratejinin öngördüğü yönde bir ilerlemeyi mümkün kılacağı düşüncesinin hakim olması ile, yeni bir sürece evrilecektir. Bu doğrultuda siyasal rejimde öngörülen dönüşüm için süreç içerisinde tartışılan ve gündemi belirleyen önerilerin bütünü, ihtiyaç duyulan bir 'güçlü yürütme' ile piyasa disiplinine tabi devlet yapısı ve aşağıdakilerin öfkesini rızaya devşirmede işlevsel olacak çoğulcu uzlaşma kanalları isteği etrafında şekillenecektir.

Sonuç

1990'lı yılların modern Türkiye tarihindeki en önemli ekonomik ve siyasal krizlere sahne olduğu düşüncesinin yön verdiği bu çalışmada söz konusu krizlerin dönemi şekillendiren bir hegemonya krizinin gelişimine denk düştüğü savunulmuş ve buradan hareketle büyük sermayenin siyasal rejim tartışmaları, Türkiye'de neoliberalleşme deneyimini bir çıkmaza sokan bu krizin aşılma çabası olarak yorumlanmıştır. Çalışmada 1991-1995 yıllarını kapsayan zaman aralığına odaklanılırken söz konusu süreçte belirginleşecek hegemonya krizinin köklerinin uzandığı bir önceki dönemin ikinci yarısı da ilgili çerçevede ele alınmıştır. Bu doğrultuda 80'lerin ikinci yarısı, sermayenin 1990'ların ortasına gelindiğinde karşı karşıya kaldığı savunulan yönetilemezliğin kaynağı olarak hegemonya krizinin ekonomik ve siyasal kollarını oluşturan krizlerin dinamiklerini barındıran bir dönem işaret edilmiştir. Diğer yandan yine aynı dönemin neoliberal dönüşüm üzerinde yaratacağı etkinin büyük sermayenin 1990'lara yönelik beklentilerini şekillendirdiği de savunulmuştur. Neoliberal yapıyı yerleştirecek ve derinleştirecek kurumların ve yasal düzenlemelerin gerçekleştirilmesini içeren bu beklentilerin, 1990'lar içerisinde hayat bulmasının olanaksızlaştığı ve hatta sistemin sorgulanmasına kapı aralayan gelişmelerin belirginleşmesi sonucunda neoliberal stratejinin bütünüyle parçalanmasını da içerebilecek bir olasılığın mümkün hale geldiği savunulurken bütün bu manzaranın büyük sermayenin odağını siyasal rejime çevirmesinde belirleyici olduğu

ifade edilmiştir. Bu anlatı çerçevesinde 1990'ların ikinci yarısı, krizin aşılması bağlamında ihtiyaç duyulan geniş toplumsal desteğin temin edilmesi için büyük sermayenin siyasal rejim içerisinde yapısal değişiklikler öngördüğü bir dönem olarak şekillenecek ve tam da bu durum 1990'ları, Türkiye'de büyük sermayenin (kökleri 1970'lere uzanan) siyasal rejim arayışı için önemli bir eşik haline getirecektir.

Söz konusu öngörülerin bütünü, ihtiyaç duyulan bir 'güçlü yürütme' ile piyasa disiplinine tabi devlet yapısı ve aşağıdakilerin öfkesini rızaya devşirmede işlevsel olacak çoğulcu uzlaşma kanalları isteği etrafında şekillenirken bu aşamaya gelene dek büyük sermayenin içerisinde ayrışmaların yoğunlaştığı öne sürülmüştür. Nitekim çalışmada da krizin doruğa ulaşacağı dönemde büyük sermayenin geleceği karar aşamasında izleyeceği yol hakkında kendi içerisinde yaşanacak olan bu çatışmalara odaklanılmıştır. Bu çatışmalar doğrultusunda söz konusu dönemde siyasal alanın zor yoluyla düzenlenmesini içeren yöntemler de dahil olmak üzere çeşitli formüllerin masaya yatırıldığı savunulmuştur. Çalışma içerisinde bu savunuyu destekleyen göstergelere sıklıkla yer verilmeye çalışılmıştır.

Sonnotlar

1- 'Otoriter devletçilik', aşağıdan gelen yoğun siyasal ve toplumsal talepleri olağanüstü devlet biçimine dönüşmeksizin baskılayan yeni bir devlet biçimini tanımlar ve kapitalist devlet içerisinde demokratik siyasetin sönümlendiği yeni normali ifade eder. Siyasal demokrasiye ait kurumların radikal bir şekilde gerilediği, formel özgürlüklerin önemli ölçüde kısıtlandığı ve toplumsal hayatın her alanında devlet kontrolünün arttığı bir süreci içeren bu dönüşümü 1970'lerin ekonomik ve siyasi krizine bir yanıt olarak yorumlayan Poulantzas'a göre (2001: 204-205) otoriter devletçiliğin ayırt edici özelliği, yaşamaya karşı yürütme gücünün öne çıkması ve devletin çeşitli aygıtları tarafından kullanılan iktidarın yürütme içerisinde teknokrat bir grupta yoğunlaşması suretiyle bürokrasinin, yargının ve siyasal partilerin önemli ölçüde etkisiz kılınarak liberal demokrasinin işleyişinin dönüştürülmesidir.

2- "Çok net söylemek gerekirse, ilk sayımız çıktığında Türkiye'nin hızla kabuk değiştireceğine, ekonomik ve siyasal yeniden yapılanmasını gerçekleştireceğine güvenimiz vardı, bunların geniş toplumsal tabana sahip bir hükümet önderliğinde olabileceğine inanıyorduk, inanmak istiyorduk. Bu iyimserliğin abartılı olabileceğine dair ilk işaret ikinci sayımızı çıkarırken gelmişti. Zamanın Başbakanı Süleyman Demirel ile yaptığımız mülakatta söylenen ve başlığa koyduğumuz söz, Türkiye'nin popülizm batağından kolay kolay çıkamayacağını ilk ve en güçlü göstergesiydi. Demirel bize, 'Biz siyasetçiyiz, ekonominin gerektirdiği her şeyi yapamayız' demiş ve bir bakıma büyük beklentileri yüklenen DYP-SHP koalisyon hükümetinin icraatının ne yönde olacağını belli etmişti" (Görüş, 1994-1995: 38).

3- İktidarının erken döneminde (1983-1987) burjuvazinin bütün halinde desteğini almış olan ANAP iktidarı için 1987 yılı bir kırılmayı içerir (Boratav, 1989). Bir başka deyişle 1983-1987 arası dönemde sermaye içerisindeki fraksiyonların çelişkilerinin dengelenebilmesine karşın ekonominin olumsuz sinyal vereceği 1987 sonrası ile beraber, ANAP iktidarı ile burjuvazi arasındaki ilişki bir dönüşüme uğrayacaktır.

4- Türkiye tarihinde işçi sınıfının en yoğun katılım sağladığı ve 1980 sonrası grevde geçen işgünü sayısının en yüksek orana ulaştığı bir süreç olarak Bahar Eylemleri'ni, özellikle emeğin kamu sektöründe örgütlü ve 1980 sonrası dönemde sınıfsal hak ve ayrıcalıklarında önemli kayıplar yaşamış kesiminin bu haklara yeniden ulaşma talebi biçimlendirmiştir. Bu anlamda Bahar Eylemleri, neoliberal hegemonyanın sekteye uğramasında belirleyici olmasına karşın, 12 Eylül sonrası emeğin siyasal alana müdahale etme kapasitesini kıran örtülü otoriter yasal düzenlemelerde dönüştürücü bir etki yaratamamıştır. Bu konuda bkz.: Doğan M G (2020). *Neoliberalizm, İşçiler ve Direniş*. Çev. A E Pilgir, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

5- Burada bir parantez açmak gerekirse, 1980 darbesinden itibaren reel ücretlerde yaşanan büyük gerileme Bahar Eylemleri ile sonlanmış ve 1994 krizine dek reel ücretler yeniden yükselişe geçerek 1980 sonrası süreçte yaşanan kaybı telafi edecek bir seviyeye ulaşmıştır (Boratav, 2016: 46). Öte yandan, kamu sektörü işçilerine yapılan yüzde 42 zam oranını memur zamları ve özel sektördeki işçilere yapılan zamlar izlemiştir; zirai sübvansiyonların alımlarında yaşanan artışla da birlikte "Türkiye toplumunun tüm emekçi sınıfları, on yıllık bir olumsuz konjonktürü 1989 yılında kendi lehlerine çevirebilmişlerdir" (Boratav, 2005: 176).

6- "ANAP'ın Yeni Sağ politikalarının temel ve kendisini klasik sağ popülizmden de farklılaştıran özelliklerinden biri 'iki uluslu hegemonya projesi' üzerine bina edilmiş olmasıydı"; ekonomik, siyasal ve kültürel açılardan dışlayıcı ve baskıcı olan bu hegemonya projesinin ilk ulusunu burjuvazinin farklı fraksiyonları ile laik ve dindar-muhafazakar şehirli orta sınıflar oluştururken ikinci ulusun bileşenleri işçiler, köylüler, devlet memurları, yeni kent ve kır yoksulları, sendikalar, solcular Kürtler ve Alevilerdir (Akça, 2018: 34-36).

7- Belirtmek gerekir ki, 1983-1988 yılları arasında Türkiye'de ihracat artış hızı yıllık ortalama yüzde 14 iken, 1989-1993 yılları arasında bu oran yüzde 5,1'e gerileyecektir (Oğuz, 2008: 110). Dönem içerisinde büyük sermaye ihracat oranındaki bu düşüşü (sınıf hareketinin yeniden canlanmasına bağlı olarak) reel ücretlerin yükselmesine ve iç talebe yönelik üretimin artmaya başlayarak ihracat gelirlerinin düşmesini tetiklemesine dayandırarak sık sık emeğe eleştiriler yükseltecek olsa da bu süreçte ihracatın düşüşe geçmesinde salt işçi sınıfının ücretlerinde yaşanan artışın iç pazarı uyarmasının etken olmadığına altını çizmek gerekir. Zira 1988 yılına dek yüksek kur ile ihracatın teşvik edilmesine karşın bu tarihten sonra düşük kur uygulamasına geçilmesi ve kapasite kullanımında sınıra ulaşılmasına rağmen yeni

üretim kapasitelerinin oluşturulamaması gibi faktörler de ihracat oranının düşüş göstermesinde rol oynayacaktır (Sönmez, 2009).

8- Dolayısıyla söz konusu süreçte bu iç borçlanma mekanizması salt devletin mali açığının kolay finansmanı ihtiyacını karşılamakla kalmayacak aynı zamanda “var olan kaynakların devlet kanalıyla sermaye kesimine aktarılmasında önemli bir işlev görerek” büyük sermaye grupları için büyük karlar elde edeceği yeni bir birikim modeli olarak da şekillenecektir (Ercan, 2003: 23).

9- Burada söz konusu krizin köklerinin üretim alanına uzandığının altını çizmek gerekir (Savran, 1994: 22). Süreç içerisinde yerli paranın aşırı değerlendirilmesi ve yüksek faiz oranları yatırımları engellemiş, geciktirmiş ya da yatırımları ticarete konu olmayan sektörlerle yönlendirerek ihracata zarar vermiş; böylece “sermayenin para sermayeye yönelmesi, sermaye birikimine kısa vadeli bir yönelim vermiş ve yeni artı değer üretiminin azalmasıyla sonuçlanmıştır” (Ercan, 2003). Dolayısıyla Türkiye’de 90’lar boyunca kademeli olarak yatırımlarda ciddi düşüşlere neden olan ve yatırım oranının büyüme oranının altında kalmasını destekleyen söz konusu finansal mekanizma, tam da üretim kapasitesinin borç yükünü karşılayamaması nedeniyle tüm akışların her an tersine dönmesine açık hale gelmesi yüzünden ekonomik krize yol açacaktır.

10- 1980’lerin sonuna gelindiğinde PKK bölgede güç kazanacaktır. Öyle ki, bölgede vergi toplama, yargı, askere alma vb fonksiyonları icra etmeye başlayan PKK hem yüksek rütbeli askeri yetkililere hem de üst düzey güvenlik bürokrasisine göre devlete rakip bir örgütlenme haline gelecektir (Cemal, 2003: 181). Dolayısıyla bu gelişme çerçevesinde sürecin başında devlette var olan serinkanlılık ve özgüven yok olacaktır; nitekim 1991-1993 sürecinde bölgede Jandarma Asayiş Komutanı olarak görev yapan Necati Özgen’in ifadeleri (Cemal, 2003: 163) bu savunuyu desteklemesi açısından oldukça önemli bir örnektir; “1991 yazında Jandarma Asayiş komutanı olarak görevi devraldığım da yangın yeriydi, devlet yoktu! Valisi vardı, odasından çıkamıyordu. Keza kaymakamı da. Bütün devlet memurları vekilin vekiliydi. Askerin dışında asaleten görev yapan çok azdı. Ayrıca hazır değildik”.

11- ‘Düşük yoğunluklu savaş’ konsepti etrafında TSK’nın yeniden örgütlenmesi; Özel Kuvvetler Komutanlığı’nın kurulması, ordu ve polis içinde yeni özel komando birliklerinin oluşturulması, gece operasyonları yapabilmek için yeni askeri malzeme alımlarıyla ordunun maddi altyapısının güçlendirilmesi, hızlı tepki verilmesi ve seferber olabilme kapasitesinin artırılması amacıyla ordu içinde tümene dayalı yapıdan kolordu-tugay-tabur yapısına geçilmesi, jandarma içinde terörizmle mücadele adına (1990’lar sürecinde resmi olarak varlığı kabul edilmese de) illegal operasyonları yürütmek için kurulan JİTEM (Jandarma İstihbarat ve Terörle Mücadele) gibi birbiriyle ilintili birçok gelişmeyi içerir (Balta Paker, 2010: 413-419; Akça, 2018: 41).

12- “Ben çok gergin bir ortama girildiği için siyasi parti genel başkanlarına çağrıda bulunmak istedim. Böyle gergin ortamların ancak demokrasiye ara vermek isteyenlerin işine yarayabileceğini söylemek istedim. (...) Bir bilgiye sahip değilim. Parti binalarının bombalanması, şehirlerde terörün tırmandırılması, Hatip Dicle’nin açıklamaları, farklı bir gerekçeyle de olsa, bir Belediye Başkanı’nın öldürülmesi gibi gelişmeler, Türkiye’de siyasi ortamı germiştir. Liderlerin bu ortamı daha da gerecek açıklamalarda bulunmaları, ancak demokrasiye ara vermek isteyenlerin işine gelir. Ben bu gelişmeleri değerlendirmek ve uyarıda bulunmak istedim” (*Milliyet*, 1994c).

13- Basına yansıdığı şekliyle bu konuşma esnasında Güreş özellikle DEP’e (Demokrasi Partisi) yönelik eleştirilerde bulunurken müdahaleci bir yaklaşım sergilemiş ve darbe imalarında bulunmuştur (*Milliyet*, 1994c).

14- 1980 darbesinin akabinde siyasi yasak alan siyasetçilere 1987’de yapılacak referandum ile siyasal hakları geri verilmiş ve bu gelişme, ilerleyen süreçte hem merkez solda hem de merkez sağda siyasal parti sayısının çoğalmasında belirleyici olmuştur.

15- TÜSİAD (Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği) (1997). Türkiye’de Demokratikleşme Perspektifleri. İstanbul: TÜSİAD.

16- Örneğin 1992 yılında TÜSİAD’ın gerçekleştirdiği Yüksek İstişare Toplantısı’nda önce TÜSİAD başkanı Bülent Eczacıbaşı tarafından siyasi ve ekonomik tabloya dair çizilen olumsuz tablo daha sonra Yüksek İstişare Konseyi Başkanı Rahmi Koç’un Kürt sorununun mevcut çözüm yolunun ekonomiye olumsuz yansımalarını işaret ederek siyasal iktidarı eleştirdiği ve ekonomi alanında “gerekli olan cesur kararların ve köklü tedbirlerin alınamadığını” vurgulayarak; “Bu tedbirlerin gecikmesi, müspet gelişmeleri çok kısa sürede tekrar menfi duruma getirebilir” ifadeleriyle DYP-SHP hükümetine uyarıda bulunduğu konuşması dönemin devlet bakanları tarafından oldukça sert karşılanacaktır. Devlet Bakanı Cavit Çağlar ilk sert tepkiyi verecek isim olurken ve “Otursunlar oturdukları yerlerde. Yatsın kalsın, babalarına dua etsinler. İki de babalarının çocukları. Babalarının yaptıkları işlerin başına geçmişler... Rahmi Efendi binecek yatına, okyanuslarda gezecek, boğazın kıyısında viskisini yudumlayacak, sonra kalkıp boğazın kenarından Türkiye’yi yönetmeye kalkacak. Olmaz arkadaş. Eğer Türkiye’yi yönetmek istiyorsan, gir seçime, gel Parlamento’ya” ifadelerinde bulunurken Tarım Bakanı Necmettin Cevheri; “Kardeşim zaten bu serveti milletin parasıyla yapmadınız mı? Ne olur yani, millet için, ülke için birkaç yüz milyarınız da Güneydoğu’da batsa, zarar etseniz Güneydoğu’da kazanmasanız ne olur yani?” şeklinde beyan verecektir (*Milliyet*, 1992c: 5).

17- DYP-SHP iktidarı ile TÜSİAD arasındaki yukarıda vurgulanan ilk gerilim, dönemin TÜSİAD Başkanı Bülent Eczacıbaşı’nın Türkiye’de “siyasi irade eksikliği” olduğunu savunması ve özetle neoliberal ekonomik büyüme stratejisinin öngördüğü; kendilerinin de ısrarla gündeme getirdikleri adımların hayata geçirilmesinde bu

etkenin belirleyici olduğunu ifade etmesi ile başlayacaktır (*Milliyet*, 1992a: 5). Başbakan Demirel'in bu eleştiriye; "Eğer herkes o kadar çok şey biliyorsa, gelsin idare etsin... Siyasi irade yokluğuna TÜSİAD mı karar verecek, millet mi verecek? Millet vermiş kararını. Yüzde 60 siyasi irade var... Benim itirazım konuşan Türkiye'ye değil, bazı Boğaziçi ailelerine. Gelin, düşüncelerini söyleyin, tezlerinizi savunun, tartışalım. Esnafı da, işçiyi de aramıza alıp konuşalım. Ama Boğaz'da oturup 'böyle yapacaksınız' diyeceksiniz. Buna itiraz ediyorum" şeklinde vereceği sert yanıtın (*Milliyet*, 1992b: 19) ardından her ne kadar görünürde büyük sermayenin tavrını yumuşatsa da bu gerilimin akabinde TÜSİAD içerisinde 70'lerin sonunda olduğu gibi gazete ilanları verilmesi yönünde öneriler yükselecektir (*Cumhuriyet*, 1992: 7).

18- Bu konuda örnekler için bkz. (*Milliyet*, 1994a: 9; *Milliyet*, 1994b: 7).

19- Poulantzas'a göre (1979: 73) siyasi krizin en göze çarpan özelliği olarak temsil krizi, devlet sistemi içinde temsil düzeninde ve egemen sınıf ve fraksiyonlarla bunların siyasal partileri arasındaki örgütlenme düzeninde bir ilişki kopmasını tanımlar.

20- Ücretlerin dondurulmasını ve işçi sınıfının yaşam koşullarını etkileyecek kamu harcama kesintilerini içeren bir program olan 5 Nisan Kararları ile, 1987'den itibaren emeğin reel ücretlerinde 1980 darbesinden sonraki süreçte yaşanan kaybı telafi edecek yükseliş sona ermiştir.

21- "Savaş, seferberlik, sıkıyönetim veya olağanüstü hallerde, milletlerarası haklardan doğan yükümlülükler ihlal edilmemek kaydıyla, durumun gerektirdiği ölçüde temel hak ve hürriyetlerin kullanılması kısmen veya tamamen durdurulabilir veya bunlar için Anayasada öngörülen güvencelere aykırı tedbirler alınabilir", bkz. Madde 15. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17844.pdf>. Son erişim tarihi, 20 Haziran 2024.

22- 'Mantı olayı' basında yer alan bir haberde şu şekilde açıklanmıştır (*Milliyet*, 1994e: 11); "28 Nisan'da TÜSİAD Başkan Yardımcısı ve Kordsa Genel Müdürü Güler Sabancı, ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz'a bir mantı partisi verdi. Yılmaz'ın TÜSİAD Yönetim Kurulu üyeleriyle yediği ve ülkenin siyasi geleceğinin tartışıldığı yemeğe TÜSİAD Başkanı Halis Komili ve yönetim kurulu üyeleri de katıldı. Yılmaz 'Çiller ve ekonomi kurmaylarının istifası halinde her türlü siyasi formüle hazır olduğunu' söyledi. Bazı TÜSİAD üyeleri de aynı yemekte ' Artık bu hükümetle işler gitmiyor' yorumunu yaptılar".

23- Askeri rejim boyunca devlet aygıtlarının Türk-İslam sentezi olarak adlandırılan milliyetçi ve muhafazakar ideolojik karışımın aktörlerce donatılma süreci ANAP iktidarı döneminde yoğunlaşmış; bu doğrultuda askeri ve adli bürokrasinin üst kademeleri laik-milliyetçi hiyerarşilerini korurken, diğer devlet aygıtları Özal'ın neo-muhafazakar hükümetinin kontrolündeki çeşitli sağcı gruplara açılmıştır; "Devlet

aygıtı; ordu ve MGK, sermaye güçleri, İslami güçler, ülkücü güçler ve büyük ölçüde tasfiye edilmiş olmakla birlikte yargı ve üniversite gibi kurumlarda can çekişmekte olan Kemalist sivil bürokrasi gibi çok farklı siyasal güçler tarafından parsellenmiştir” (Özkazanç, 2007: 86).

24- “Devletin toplumsal tabanının zayıf olması, onun belirli toplumsal güçlerle organik ilişkiler içine girmesine ve devlet aygıtının balkanlaşmasına neden olmuştur. Devlet her zamankinden daha fazla tekil çıkar gruplarının aracı haline gelmiştir. Devlet ile toplumu birbirinden ayıran ve birbirine eklemleyen hukuksal, bürokratik ve temsili dolayimler geçersizleşmiş, yerini informal ilişkilere, şebeke siyasetlerine ve devletin balkanlaşmasına bırakmıştır. Devlet ile toplum arasındaki bu yeni eklemleme tarzları toplumsal formasyonu bütünleştirici değil, çatlatıcı bir nitelik taşır. Bu durum devletin içsel birliğinin bozulduğunu, devletin kendini bir ortak çıkar ve hegemonya alanı olarak örgütleyemediğini ve önemli bir meşruiyet sorunuyla sarsıldığını gösterir” (Özkazanç, 1998: 366).

25- Toplumsal tabanını MÜSiAD (Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği) özelinde küçük-orta ölçekli burjuvazinin, işçi sınıfının en alt kesimlerinin ve muhafazakar profesyonel orta sınıfların oluşturduğu RP’nin bu süreçte yaşadığı yükselişte; neoliberal dönüşümün yarattığı tahribata karşı sınıf siyasetinin boşluğunda ortaya koyduğu sosyal adaletçi “adil düzen” söylemi, muhafazakar kesimlerde karşılık bulacak kimlik siyaseti politikaları ve Kürt sorununda izlenen milliyetçi-militarist politikalara karşı muhalif bir duruş sergilemesi etkili olmuştur (Gülalp, 2003).

26- Bu anlamda isim vermeyen, aralarında Demirel’e çok yakın kişilerin de olduğu siyasi çevrelerin Cumhuriyet gazetesine yaptıkları yorumlar (1995a: 5) dikkat çekicidir; “Aslında Cumhurbaşkanı’nın bu açıklamayı yapması şaşırtıcı oldu. Köşk’teki danışmanları, hatta genel sekreteri bile konunun gündeme geleceğinden habersizdiler. Acaba Cumhurbaşkanı bir darbe ihtimalinden mi bahsetti? Buna ihtimal verilmiyor. Çünkü zaten hükümet şu anda adeta sivil darbeye maruz kalmış gibi. Askeri konularda, güvenlik meselelerinde, hatta dış politikada kendi inisiyatifini zaten kullanmıyor, askerler ne derse onu yapıyor”, “Cumhurbaşkanı bu körü gidişte büyük bir sorumluluk hissediyor. Çözüm nedir? Hükümet bu işi başaramıyor, parlamentoda bir tikanıklık yaşanıyor. Eğer parlamentonun fesih yetkisi Cumhurbaşkanı’nda olsa, bu yetkiyi kullandığı gün mevcut hükümet gidecek ve seçimler yapıncaya dek ülkeyi belki de bir teknisyenler hükümeti yönetecektir. Böyle bir hükümet Türkiye’yi düze çıkaracak her türlü kararı alıp uygulayabilir”.

27- Nitekim TUSİAD’ın çok ses getirecek Demokrasi Raporu’nun (1997) en büyük destekçilerinden biri Sakıp Sabancı olurken ‘yeni kuşağın üç temsilcisinden biri’ kabul edilen Bülent Eczacıbaşı’nın aynı desteği göstermemesi gibi, benzer birçok gelişmede olumlu ya da olumsuz tavır sergileyen sermaye grubu temsilcilerinin heterojen bir şekilde dağılımı bu düşünceye karşılık yaratır niteliktedir.

Kaynakça

Akça İ (2018). 1980 Sonrası Türkiye’de Hegemonya Projeleri ve Otoriterizmin Değişen Biçimleri. İçinde: İ Akça vd. (der), “Yeni Türkiye”ye Varan Yol, Çev. K Deniz, İstanbul: İletişim, 27-67.

Ataay F (2002). Türkiye’de Neo-Liberalizm ve Parlamenter Siyasetin Krizi. *Praksis*, 5, 199-215.

Balta Paker E (2010). Dış Tehditten İç Tehdide: Türkiye’de Doksanlarda Ulusal Güvenliğin Yeniden İnşası. İçinde: E Balta Paker ve İ Akça (der), *Türkiye’de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 407-431.

Bayer R ve Öniş Z (2010). Turkish Big Business in the Age of Democratic Consolidation: The Nature and Limit its Influence. *South European Society and Politics*, 15(2), 181-201.

Bekmen A (2018). Neoliberal Dönemde Türkiye’de Devlet ve Sermaye. İçinde: İ Akça vd. (der), “Yeni Türkiye”ye Varan Yol, Çev. K Deniz, İstanbul: İletişim, 69-102.

Bekmen A (2024). The Parselled State: A Political and Historical Framework for the Current Intra-State Crisis in Turkey. *Journal of Contemporary Asia*, 54(3), 502-522.

Boratav K (1989). Türkiye’de Burjuvazinin Yapısı ve Siyasi İktidarla İlişkileri. *Marksizm ve Gelecek*, 1, 131-152.

Boratav K (2005). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*. 9. Baskı, Ankara: İmge.

Boratav K (2016). *1980’li Yıllarda Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*. 3. Baskı, Ankara: İmge.

Boratav K ve Yeldan E (2006). Turkey, 1980-2000: Financial Liberalization, Macroeconomic (In)Stability, and Patterns of Distribution. İçinde: L Taylor (der), *External Liberalization in Asia, Post-Socialist Europe and Brazil*, New York: Oxford University Press, 417-455.

Buğra A (2013). *Devlet ve İşadamları*. Çev. F Adaman, 8. Baskı, İstanbul: İletişim.

Canevi Y (1994). 2000’e beş kala bütün eller havaya. *Görüş*, 17, 22-26.

Cemal H (2003). *Kürtler*. İstanbul: Doğan Kitap.

Cizre-Sakallıoğlu Ü ve Yeldan E (2000). Politics, Society and Financial Liberalization: Turkey in the 1990s. *Development and Change*, 31(2), 481-508.

Cumhuriyet (16/09/1992). TÜSİAD-hükümet çatışmaları. Son erişim tarihi, 24/05/2024.

Cumhuriyet (08/04/1994a). TÜSİAD ANAYOL’da ısrarlı. Son erişim tarihi, 25/05/2024.

Cumhuriyet (11/04/1994b). Paniğe kapılmak gereksiz. Son erişim tarihi, 25/05/2024.

Cumhuriyet (01/05/1994c). “Her türlü sorun TBMM’de çözülür”. Son erişim tarihi, 25/05/2024.

Cumhuriyet (01/05/1994c). Hükümet arayışlarına SHP tepkisi. Son erişim tarihi, 25/05/2024.

Cumhuriyet (05/01/1995a). Demirel'i korkutan tablo. Son erişim tarihi, 23/05/2024.

Cumhuriyet (19/01/1995b). Türkiye'de sistem rahat işletilemiyor. Son erişim tarihi, 24/05/2024.

Doğan M G (2020). *Neoliberalizm, İşçiler ve Direniş*. Çev. AE Pilgir, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Ercan F (2004). Sermaye Birikimin Çelişkili Sürekliliği: Türkiye'nin Küresel Kapitalizmle Bütünleşme Sürecine Eleştirel Bir Bakış. İçinde: N Balkan ve S Savran (der), *2000'li Yıllarda Türkiye 2: Neoliberalizmin Tahribatı*, İstanbul: Metis, 9-43.

Görüş (1994-1995). Görüş Gözlüğüyle. 18, 38-39.

Gramsci A (2000). Hegemonya, Güç İlişkileri, Tarihsel Blok. İçinde: D Forgacs (der), *Gramsci Kitabı*, Çev. İ Yıldız, Ankara: Dipnot, 229-270.

Gülalp H (2003). *Kimlikler Siyaseti*. İstanbul: Metis.

Komili H (1994). Sağlam senaryo, iyi yönetmen. *Görüş*, 14, 14-15.

Milliyet (23/03/1989a). Özal gider, düzen kalır. Son erişim tarihi, 27/02/2024.

Milliyet (14/08/1989b). İlk sınavı Koç verecek... . Son erişim tarihi, 03/01/2024.

Milliyet (15/08/1989c). Cem Boyner ne demişti?. Son erişim tarihi, 03/01/2024.

Milliyet (17/08/1989d). Hükümetle savaşımız var. Son erişim tarihi, 03/01/2024.

Milliyet (17/08/1989d). Sabancı ne suya ne sabuna... . Son erişim tarihi, 03/01/2024.

Milliyet (20/06/1992a). TÜSİAD istikrar paketi istedi. Son erişim tarihi, 22/04/2024.

Milliyet (21/06/1992b). Demirel, TÜSİAD'a sert çıktı. Son erişim tarihi, 22/04/2024.

Milliyet (14/09/1992c). TÜSİAD cevap hazırlıyor. Son erişim tarihi, 25/04/2024.

Milliyet (21/04/1993a). Patronların formülü "ANAYOL". Son erişim tarihi, 02/05/2024.

Milliyet (22/04/1993b). İş dünyasının korkuları. Son erişim tarihi, 02/05/2024.

Milliyet (23/06/1993c). TÜSİAD Çiller'in arkasında. Son erişim tarihi, 02/05/2024.

Milliyet (03/08/1993d). Gerçek sanayici kim? kavgası büyüdü. Son erişim tarihi, 03/05/2024.

Milliyet (28/10/1993e). Demirel: "Darbe düşünenlere şaşarım". Son erişim tarihi, 03/05/2024.

Milliyet (21/01/1994a). TÜSİAD: "Zaman kendimizi avutma zamanı değil". Son erişim tarihi, 04/05/2024.

Milliyet (27/01/1994b). Sabancı: “Bu politikayla kimseyi kandıramayız”. Son erişim tarihi, 04/05/2024.

Milliyet (24/02/1994c). Darbe tartışması. Son erişim tarihi, 05/05/2024.

Milliyet (24/02/1994c). Karayalçın: Sözlerim yanlış yorumlandı. Son erişim tarihi, 05/05/2024.

Milliyet (08/04/1994d). TÜSİAD’dan hükümete zorunlu destek. Son erişim tarihi, 05/05/2024.

Milliyet (04/05/1994e). Karayalçın: “Yılmaz’a siparişi TÜSİAD verdi”. Son erişim tarihi, 05/05/2024.

Milliyet (04/05/1994e). Çiller: “Yılmaz suçüstü yakalandı”. Son erişim tarihi, 05/05/2024.

Milliyet (04/05/1994e). Mantı olayı neydi?. Son erişim tarihi, 05/05/2024.

Milliyet (05/05/1994f). TÜSİAD Çiller’e savaş açtı. Son erişim tarihi, 05/05/2024.

Milliyet (04/01/1995a). Demirel darbe için uyarıldı mı?. Son erişim tarihi, 07/05/2024.

Milliyet (07/01/1995b). Demirel: “Bunalım yok”. Son erişim tarihi, 07/05/2024.

Milliyet (17/01/1995c). ‘12 Mart’ın benzeri olabilir’. Son erişim tarihi, 07/05/2024.

Milliyet (18/01/1995d). “İş aleminde darbe senaryocuları var”. Son erişim tarihi, 07/05/2024.

Milliyet (18/01/1995d). “Darbeler geliyorum demez”. Son erişim tarihi, 07/05/2024.

Milliyet (23/01/1995e). İş dünyası darbe söylentilerine karşı. Son erişim tarihi, 07/05/2024.

Oğuz Ş (2008). *Globalization and the Contradictions of State Restructuring in Turkey*. (Basılmamış Doktora Tezi). Toronto: York Üniversitesi.

Ozel I (2003). Beyond the Orthodox Paradox: The Breakup of State-Business Coalitions in 1980s Turkey. *Journal of International Affairs*, 57(1), 97-112.

Öngen T (2004). Türkiye’de Siyasal Kriz ve Krize Müdahale Stratejileri: ‘Düşük Yoğunluklu Çatışma’dan ‘Düşük Yoğunluklu Uzlaşma’ Rejimine. İçinde: N Balkan ve S Savran (der), *2000’li Yıllarda Türkiye 1: Sürekli Kriz Politikaları*, İstanbul: Metis, 76-104.

Önis Z ve Türem U (2001). Business, Globalization and Democracy: A Comparative Analysis of Turkish Business Associations. *Turkish Studies*, 2(2), 94-120.

Özkazanç A (1998). Türkiye’de Siyasi İktidar ve Meşruiyet Sorunu: 1980’li Yıllarda Yeni Sağ. (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

- Özkazanç A (2007). Türkiye’de Siyasi İktidar Tarzının Dönüşümü. *Siyaset Sosyolojisi Yazıları*, Ankara: Dipnot, 57-112.
- Poulantzas N (1979). *Fascism and Dictatorship*. London: Verso.
- Poulantzas N (2001). *State, Power, Socialism*. New York: Verso.
- Poulantzas N (2010). Politik Kriz ve Devletin Krizi. *Poulantzas Kitabı*. Çev. A Sarı ve S Güzelsarı, Ankara: Dipnot, 405-440.
- Savran S (1994). Türkiye kapitalizminin krizi. *Sınıf Bilinci*, 15, 18-51.
- Sönmez S (2009). Türkiye Ekonomisinde Neoliberal Dönüşüm Politikaları ve Etkileri. İçinde: N Mütevellioğlu ve S Sönmez (der), *Küreselleşme, Kriz ve Türkiye’de Neoliberal Dönüşüm*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 25-75.
- TÜSİAD(Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği) (1997). Türkiye’de Demokratikleşme Perspektifleri. İstanbul: TÜSİAD.
- Waterbury J (1992). Export-Led Growth and the Centre-Right Coalition in Turkey. *Comparative Politics*, 24(2), 127-145.
- Yavuz D A (2023). *Democracy and Capitalism in Turkey*. London: I.B. Tauris.